

О. А. ПЛЕВАКО,
Науковий співробітник Української Академії Наук.

З МАТЕРІЯЛІВ ДО ІСТОРІЇ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНІ.

(До питання, коли побудовано перші цукроварні)¹⁾.

I.

Непомітно зминув столітній юбілей нашої цукро-бурякової промисловості. Це сталося, мабуть, тому, що й досі немає в нас друкованих праць про історію економіки цукроварства на Україні, ба навіть не усталено тих дат, коли побудовано тут перші цукроварні. За те-ж, що справжню вагу цукрової промисловості в розвиткові протягом XIX в. українського народного господарства і досі правило не з'ясовано, за це вже немає чого й казати.

От тільки дивно, а заразом і симптоматично, що філії Цукротресту на Україні,— можливо, саме тому, що й досі залишаються вони тільки філіями²⁾,— цієї сotoї річниці не одзначили так, як воно-б випадало одзначити. Кажучи це, маємо на увазі не вроочисте святкування самої річниці, а те, що годилося-б, хоча-б з цієї нагоди, підсумувати в відповідних працях здобутки нашого цукроварства за сто років невпинного його розвитку. Адже-ж, виявлені основні тенденції цієї еволюції, безперечно, можна було-б використати і Цукротрестові в сучасній та практичній його роботі. Так підсумований досвід минулого міг-би часом забезпечити хоча-б те, що не повторюватимуться деякі невдалі заходи в плануванні цукрового господарства, що вже таки були й траплялися³⁾. Це допомогло-б, може,

¹⁾ Цю статтю прочитано в формі доповіди 22 березня 1926 р. на засіданні Семінару акад. К. Воблого для виучування народного господарства України при Соц.-Економічному Відділі Укр. Академії Наук. Додатки пороблено в ній невеличкі. Тут-же дозволимо собі щиро подякувати шановним проф. Й. Гермайзе, В. Міяковському, А. проф. Ярошевичеві та іншим що ніколи не відмовлялися подати можливу допомогу чи пораду в моїй роботі.

²⁾ Не обмірковуючи тут цього питання докладно, одзначимо тільки от що. На спеціальній нараді при президії В.Р.Н.Г. Союзу в справі утворення окремих республіканських цукрових трестів перемогло, прим., твердження, що коли-б фінанси для всього тресту не були спільні, то деякі республіки, де цукроварень мало, не спромоглися-б ані поновити основний капітал своєї цукрової промисловості, ані поширити її (див. „Укр. Економіст“, № 30, з 7 лютого 1926 р.).

³⁾ Згадаймо, прим., „Перспективний план...“ з 1925 р. в частині, що нехтує такими перевіреними й давніми цукровими районами як Правобережжя України й інш., роблячи цим у перспективі несподіваний подарунок нашому цукроварству в поважну річницю його існування. Будувати-ж нові цукроварні, до певної міри коштом давніх заводів, цей

инколи скерувати роботу над поновленням та дальшим піднесенням нашої цукрової промисловості на шлях, виправданий багатьма роками людської праці й думки та знайдений ціною великих матеріальних витрат.

А втім, сподіваймося, що цю роботу хтось таки зробить, коли не з ініціативи Тресту, то наукових установ. Що правда, темп іхньої роботи за браком спеціальних коштів на те, прим., щоб упорядкувати багатий фонд цукроварень у Київському Центрально-Історичному Архіві, то-що, буде значно повільніший. Завдання роздобути на цю мету кошти ставила перед себе, прим., Юбілейна комісія, заснована в Києві на-весні 1927 року. Шкода тільки, що ця Комісія мала все-ж-таки занадто відомчий характер, не надавала справі ширшого громадського значіння, та дбала більше за святкування 125-річного юбілею цукрової промисловості в кол. Росії, аніж за 100-річний на Україні. Проте, натрапивши на деякі труднощі, здається, й сама

план проєктує здебільшого по малолюдних „нових“ районах, дарма що можливості давніх цукрових місцевостей ще далеко не використано. До речі, опріч того, що цей „план“ треба погодити з різними ділянками нашого народного господарства, мимо інших його-прикмет, то-що, добре було-б, коли-б рівночасно з тим, як зменшуватиметься теперішня кількість цукроварень на Україні, центри, прим., текстильної та інших промисловостів Союзу погодилися-б пристосувати тутешні забраковані цукроварні під-свої фабрики, чи — ще краще — побудувати нові. Разом з іншими заходами це допомогло-б запобігти далекій та шкідливій міграції надмірно густої по деяких районах України с.-г. людності, компенсувати ліквідацію окремих цукроварень, не гальмувати процесу індустріалізації країни, до всього-ж і індустріалізація тая була-б гармонійніша не для самих тільки „нових“ районів.

З приводу самих нових районів одзначимо тільки, що далеко не всі вони „нові“. По деяких з них спроби насадити цукро-бур. промисловість роблено вже давнінько. А якож-ж цукроварство там не розвинулося, то ті спроби та матеріальні витрати, виходить, були марні. Не згадуючи за новітні часи, див. про це, прим., стор. 59-ту самого „Плану...“, дані за цукроварню Воїкова з 1828 р. в губ. Симбірській (див. додаток до нашої статті в 2-му вип. „Праць Семінару...“, вид. У.А.Н., з 1927 р.), за губ. Тобольську р. 1837 („Свід. о свеклосах. пром. въ Росії“, стор. 66), Оренбурзьку (Грум.-Гржим., „Труды И. В. Эк. Об.“, т. I за 1860 р., кн. 2, список цукроварень) та інш.

До речі, див. оцінку самого „Персп. плана...“, прим., тільки в таких статтях:
 1) Я. Тун — „К плану восстанов. сах. пром.“ в „Укр. Эконом.“ з 12 січня 1926 р., № 8,
 2) К. Тараненко — „О персп. плане сах. пром.“, там-же, №№ 10 та 11, 3) В. Чернышев — „Где расширять сах. пром.“, там-же, № 12, 4) Е. Никрашевич и А. Корхов — „Ответ критикам персп. плана...“, там-же, № 20, 5) проф. Е. Сташевський — „Персп. пл. розвитку цукроварства“ в „Пролетарській Правді“ з 29 січня 1926 р., № 22,
 6) С. Дедух — „О нов. район. пром. свеклосеяння“ в „Сборн. статей по сах. пром.“, вип. 6—7, М. 1925, 7) Костык — „Дефекты персп. плана...“ в „Укр. Эк.“ з 3 березня 1926 р., № 50, 8) Л. Николаевский — „Персп. пл. разв. сах. пром.“, там-же, № 117,
 9) П. Соляков — „Перспективы сах. пром. на Кубани и Сев. Кавказе“ в „Бюл. Сахаротр.“, № 10 за 1926 р., 10) В. Ландо — „Всесоюз. Інст. ц. пром. й нові райони буряків.“ в „Прол. Правді“ з 10 березня 1927 р., № 57; теж, але докладніше, в „Укр. Эк.“ №№ 63 та 66 з 18 та 24 березня 1927 р., див. також його статтю в IV т. „Научн. Записок Гос. Експер. Инст. Сах. Пром.“ з 1927 р. про „Задачи института... и о месте его организации“, 11) Е. Манский — „Где строить новые сах. заводы“, в „Укр. Эк.“ № 91 з 22 квітня 1927 р. й т. інш.

Комісія припинила свою роботу. Ініціативу в цьому напрямі тепер візьме на себе, певно, Правління Цукротресту в Москві.

Але, проминаючи і ті і ці питання, прим., за економічно-соціальні умови на початкові XIX в. на Україні, що творили відповідний ґрунт для повстання тут цукрової промисловості, то-що, зупинімось в цій статті коротко тільки на відомостях за початок у нас цукроварства. Щоб установити цей початок, візьмімо дані про те, коли побудовано перші цукроварні. Говоримо перші, а не „першу“, бо вважаємо, що, щоб розвязати останнє питання, бракує ще відповідних даних, прим., не досить ще використано місцеві архівні матеріали, не чутно було авторитетного голосу наших істориків-економістів, то-що.

І коли ми все-ж-таки наслідуємося подати тільки деякі неповні, котрі тепер маємо, відомості, то тому лиш, що треба-ж якось розпочати з'ясовувати це питання. До того-ж і поданих далі даних, може, стане, щоб хоч трохи стати в пригоді тим дослідникам, котрі виправлятимуть досить розповсюджені помилкові думки про те, коли почалося цукроварство на Україні. А таких неправдивих та суперечливих чи розбіжних відомостей порозкидано в літературі чимало¹⁾, надто-ж поширювали їх, за рідким винятком, дотеперішні, прим., підручники з економічної географії України.

На 85 сторінці журналу „Україна“ (кн. 5 за 1925 р. „До матеріалів з іст. ц.-б. пром. Укр.“, примітка 34) ми вже подавали кілька дат збудування перших цукроварень на Україні. Спробуймо тепер додати ще кілька невичерплivих прикладів та висвітлити деякі суперечності в різних авторів (списках) з приводу цих перших цукроварень. У цьому іноді нам стануть у пригоді й архівні дані для Правобережжя.

Почнімо з цукроварні Кушельова-Безбородька на Чернігівщині, Сосницького повіту, в с. Макошині. Толпигін²⁾ подав для цього

¹⁾ Приміром, різні автори початок цукрової промисловості на Україні датують такими роками минулого сторіччя: за акад. Д. Ів. Багалієм (додаток до „Іст. укр. народу“ Єфименкової, вип. II, стор. 151) він припадає на 30-ті роки та за іншим варіянтом (ст. 157) на 1855 рік, за Ю. Л. у статті „Із ист. техники сах. производства в связи с применением труда в нем“ стор. 29 („Очерки и материалы по истор. раб. вопроса в сах. пром.“, вип. I, К. 1922) — на 40-ві рр., за проф. С. Остапенком („Економ. геогр. України“, К. 1919) ст. 104 — на 1855 рік, за даними проф. П. Фоміна, 151 ст. („Україна — эконом. характеристика“, Х. 1923 р.) — на 30-ті рр., за Фещенком-Чопівським, ст. 53 та 102 („Економ. геогр. Укр.“ К.-Відень-Львів 1922 р.) — на 1840 та 1838 р. „коли гр. А. Бобринський збудував на Київщині перший цукровий завод“, за А. Суховим („Економ. геогр. Укр.“ вид. III, Од. 1924 р.) ст. 76 — на початок XIX ст. (в кол. Рос. державі?) та — на 1827 р. час побудування (?) Бершадської цукроварні на Поділлі, за В. Садовським („Нарис ек. геогр. Укр.“, К. 1919) ст. 92 — на 20-ті роки, то-що. У І. Шимановича „Укр. промисловість“ (Кам. 1920 р.), у Л. Фролова „Цукроварство...“ (Подебради) та ін. і зовсім нічого за це не говориться, то-що.

²⁾ „Ежегодник по сах. пром. Рос. Имп. за 1892—93 г.“, М. Толпигін, К. 1894 р. Тут на ст. ст. 161—189 вміщено список цукроварень у межах кол. Рос. держ. як дійових так і тих, що існували перед 1893 роком.

заводу 1825 рік, Віт¹⁾ — 1835 р. Вважаємо, що цю суперечність можна розвязати, бо першу дату знаходимо ще в трьох списках, а саме: Грум-Гржимайла²⁾, Гутмана³⁾ та „Статистического обозрѣнія свеклосах. заводовъ по свѣдѣніямъ собраннымъ въ 1848 г.“⁴⁾.

У Гутмана з приводу цієї цукроварні на стор. 172 читаємо між іншим таке: „цукро-бурякове виробництво на Чернігівщині існує не більше 27 років (огляд Гутмана стосується 1851 року). Початок цій важливій справі поклав р. 1825... Кушельов-Безбородько...“ Далі на стор. 173 сказано: „... через 7 років у 1832 р. виникла друга цукроварня в с. Стольному (у В. та Т. для неї подано 1838 р., що теж, певно, треба виправити), іншому маєткові графа, того-ж повіту“.

Отже тут окрім виразної дати, коли збудовано завод, маємо ще й контрольні позначення, прим., „через 7 років“, „не більше 27 р.“, то-що. Між іншим, порівнюючи списки, довідуємося, що р. 1858 (за Грум-Грж.), можливо через невідповідне розташування чи переексплоатованість устаткування, малі розміри, то-що першого заводу, збудовано нову цукроварню (але за те, що ліквідовано давню, нічого не сказано) на віддалі „одиєї верстви від цукроварні Макошинської“, що належала „йому-ж — Кушельову-Безбородько“. Чи не через це, що побудовано іншу Макошинську цукроварню — відомості про те, коли було збудовано її попередницю, призабулися?

Грунтуючися-ж на даних цих кількох списків та висновкові проф. О. Оглобліна⁵⁾, вважаємо, що р. 1825-го Макошинська цукроварня вже діяла й інші подані для неї дати стосуються не до часу побудування, а, прим., тільки перебудови заводу, то-що.

Що-ж до слів П. Ляліна — з „1829 года въ имѣніи Съ Л*** показался первый заводъ (цукроварня) въ Малороссіи“ (в статті „Неутѣшит. новости въ свеклосах. мірѣ“, стор. 23⁶⁾), то цілком на

¹⁾ „Дополненіе къ руководству къ сах. производству, составленное Ник. Вит-томъ“, СПБ 1854, ст. 590 + 57. Список цукроварень див. на ст. ст. 293—304.

²⁾ Грум-Гржимайл Е. „О свеклосах. пром. и развитіи ея въ Россіи. (Изъ свѣд. Мин. Фин. и др. офиц. источн. по 1 дек. 1859 г.“), „Труды Им. В. Эк. Об.“, 1860 р. т. I, кн. за січень та за лютий (в останній на ст. ст. 262—309 подано список заводів).

³⁾ Гутман А. — „Обозрѣніе фабр. и зав. пром. Черн. губ. въ 1851 г.“, Журн. Ман. и Торг. за 1853 р., № 10—12, стор. 140—230.

⁴⁾ Журн. Ман. и Торг. за 1849 р., № 11—12, стор. 175—422. Ці дані було надруковано вдруге (скороочено та в табличній формі) у вигляді додатку № 3 на стор. 82—115 „Свѣдѣній о свеклосах. пром. въ Рос., собранныхъ въ 1849 г.“, СПБ 1852, ст. 115, (основний текст „Свѣдѣній...“, являє собою відбиток статті „О свеклосах. промышлен. въ Россіи“, яку було надруковано в Журн. Мин. Гос. Им. р. 1851 в № 11 та р. 1852 в № 1). Докладніше за це див. у статті „Дані обліку ц-ни р. 1848“ у 2-му вип. „Праць Семінару...“.

⁵⁾ Рецензія проф. О. Оглобліна (на працю проф. М. Слабченка, — Мат. до ек.-соц. іст. Укр. XIX ст.“), що й вміщено в VII—VIII кн. „Записок Іст.-Філ. Відділу“ УАН. К. 1926 р. Тут на стор. 569-ї проф. О. Оглоблін на підставі даних Черн. Губ. Вѣдом. за 1852 р., Домонтовича та Труд. Черн. губ. Арх. Ком. визначає 1825 р. для Макошинської ц-ні.

⁶⁾ „Бібл. для Чтенія“, т. 42, 1840 р., стор. 13—54.

них покладатися не можна. За тодішніх шляхів та умов сполучення дістати перевірені дані було досить важко. А що відомості за цукроварство по сусідніх губерніях були в Ляліна досить обмежені, можна бачити з таких його слів у давнішій статті:

.... через занепад багатьох цукроварень, ми тепер переконалися, що на північ од Москви вони існувати не можуть за браком угноєної землі; маю сумнів, щоб і на південь од Харкова... могли вони бути... На схід од Волги цукроварень немає, а на заході найдалі містяться вони в Смоленській та Полтавській губерніях, так що Дніпро—це, можна вважати, кордон, за яким не знаємо, чи й вони. Я не відкидаю того, що за Дніпром по західніх губерніях могли-б існувати цукроварні, особливо знаючи, що до 1830 р. на Поділлі був дуже великий завод Собанських" (стор. 3, підкр. наше¹).

Не кажучи тепер про цукрові заводи на схід од Волги, ми бачимо, як надто неповно поінформований Лялін за цукроварні, прим., Правобережжя, що їх тоді було вже подостатком. Через те, коли-б Лялінові і не бракувало відомостів за цукроварню Кушельова-Безбородька на Чернігівщині, то вимагати від нього, щоб він знати ще й дату, коли її збудовано, тим більш не доводиться. До того-ж ми не певні, як розумів Лялін самий термін „Малоросія”.

Але довідка П. Ляліна нас цікавить не в звязку з датою Макошинської цукроварні, а й сама по собі. Отже на підставі цієї довідки бачимо, що на Харківщині наприкінці 20-х років цукроварство теж уже розпочалося. Говоримо за Харківщину, бо передостання цитата найшвидше стосується до цукроварні самих Ляліних у Сумському повіті на Харківщині. Посередні вказівки розкидані в статті²), прим., на ст. 18—„вісім років, як існують цукроварні" (перед цим і після цього вживается—одніна?) чи, прим., на ст. 29-ій—„вісім років працюю я в виробництві", то-що, промовляють так само за те, що дата 1829 р. стосується саме до цієї цукроварні. Навіть за цими посередніми вказівками (віднімаючи, прим., 8 від 1835, маємо 1827—28 рік) цукроварню Ляліних побудовано ще трохи раніше... Дату-ж Толпигіна в „Ежегодникъ...”—1832 р. для цього заводу в „невідомому повіті”, „невідомої назви” треба вважати за помилкову або за дату перебудови.

Коли тепер припустимо, що Лялін мав певні дані принаймні за Харківщину і справедливо вважав свою цукроварню там за першу, то його довідку можна використати ще один раз. А саме з неї виходить, наче-б і справді кол. асес. Безобразов, що р. 1810 здобув право (1-ше зібр. зак. Рос. Імп., т. XXXI, № 24.201) побудувати дві

¹) „Бібл. для Чтенія”, т. 10, 1835 р., ст. 1—17—„Свеклосах. пром. и новые методы производства”, ст. ст. 17—30—додаток до цієї статті—„Отчетъ свеклосах. завода, обрабатывающаго сто берк. корней въ сутки”. Тут, як і по інших статтях Ляліна, знаходимо низку дуже цікавого та важливого матеріалу з минулого нашого цукроварства.

²) Ibidem.

цукроварні в Курській та Слобідсько-Українській губернях, в останній і жадної не збудував (?)¹⁾.

Щоб закінчити з губернями Лівобережжя, додамо довідку ще за першу відому нам цукроварню на Полтавщині. Як свідчать дати, коли побудовано цукроварні, в списках Віта, Грум-Гржимайла та Толпигіна, першу цукроварню засновано тут року 1828-го в с. Бодакви Лохвицького повіту. Цей-же рік на ст. 334 зазначає і Арандаренко²⁾.

Проте справа з цією цукроварнею не досить зрозуміла. Адже коли дату побудування її зазначено правильно, то треба ще пояснити, чом у скількох джерелах немає відомостів за саму цукроварню. До цього, гадаємо, могло спричинитися, прим., те, що завод міг тимчасово зупинятися. На користь отакої думки промовляє зауваження „Стат. обоз...”, що на стор. 339 каже: „за отсутствиемъ владѣльца — заводъ былъ запечатанъ” (підкр. наше). Через це-ж, мабуть, вже ні дати, коли збудовано цукроварню, ні способів та розміру виробництва, то-що — не подано. Проте й по багатьох інших цукроварнях під час їх обліку р. 1848-го володільці не були присутні. Але з 340 відповідів тільки тут на завод покладено і печатки, і якоїсь довіреної людини, щоб подала відомості,— не знайшлося. Через те гадаємо, що найімовірніш або коло самої цукроварні (маєткових прав на неї), або коло осіб-володільців якийсь час точилася якась справа, прим., судова. За власників-же цієї цукроварні, коли вони справді тодіжні, Арандаренко, „Стат. обоз...” та ін. називають д. с. с. Майорова, Віта та Толпигін — „наслѣд. подполковн. Челищева”, Грум-Гржимайло — „жена ген.-маіора Елизав. Алекс. Челищева”, то-що.

Що-до самої цукроварні, то вона, безперечно, існувала³⁾ та працювала, можливо, навіть у 50-х рр., бо згадується у Грум-Гржимайла. Витримавши-ж запровадження акцизу, вона навряд чи збереглася після селянської реформи. Принаймні в спискові Чубинського⁴⁾ її не бачимо. Цим прикладом для Полтавщини і обмежимо даний виклад про неї.

¹⁾ „Україна”, 1925 р., кн. 5, ст. 85; за списком Віта обидва заводи збудував Безобразов на Куршині, та тільки 1836-го та 1838-го рр. За інші цукроварні Харківщини, яких р. 1848 можна було нарахувати до 28 заводів, що з них деякі було збудовано 1831,32 (прим., Шрейдера, Савича, то-що) й пізнішими роками, тут не говоримо (як і за різні спроби, прим., Каразіна, пізніше Квітки, то-що). Даних самих списків цукроварень, по яких для Харківщини теж є прогалини, для того замало. Дані-ж для дальших рр. див. у додаткові № 1.

²⁾ „Записки о Полтавской губернии, Николая Арандаренка, составленные въ 1846 г въ трехъ частяхъ”, ч. II, стор. 384, Полт. 1849.

³⁾ Див., прим., що Журн. Мин. Внут. Д. за 1833 р., № 18, ч. X, стор. 322. Тут у губер. звідомленні по Полтавщині за 1832 р. читаємо: „Изъ заводовъ болѣе другихъ достоинъ примѣчанія свекловичносалярный, принадлежащий д. с. с. Маюрову”.

⁴⁾ П. Чубинський — „Свеклосах. заводы Рос. Имп. съ офиц. statist. о нихъ данными, за кампанію 1872—73 г. Изд. К. О. И. Р. Т. Об. по свеклосах. пром.”, К. 1874 р., стор. 70. Взагалі-ж однозначно, що коли, прим., у Віта (спісок з 1851 р.) бракує якихось попередніх цукроварень проти „Стат. обозр...” (1848 р.), у Гр.-Гр. (1859 р.) — з тих, що є у В., у Чуб. (1871—75 рр.) — з тих, що подані у Гр.-Гр., то це здебільшого свідчить

II.

Тепер перейдімо¹⁾ до Правобережжя й зупинімось по-перше на даних за Київщину. Звернімося до цукроварні поміщики Понятовського в с. Трошині на Канівщині. На прикладі цієї цукроварні побачимо, що коли не добре мати мало згадок за дату побудування певного заводу, то чи не більше ускладняє питання наявність багатьох варіантів.

Віт, Грум-Гржимайло, Чубинський, проф. О. Оглоблін у згаданій рецензії, „Справочникъ по сах. пром. Рос. Имп.”²⁾, то-що подають для неї 1832 рік, Толпигін, проф. А. Ярошевич³⁾, „Перспективный план...”, де між іншим цю цукроварню намічено до ліквідації, проф. С. Городецький⁴⁾— 1824 рік нарешті, „Стат. обоз...” та інші ще

тільки за те, що згодом ці цукроварні вже не працюють. Між іншим, це може допомогти при складанні таблиць фактичної кількості цукроварень за певні періоди (навряд чи можна тільки подати такі числа для кожного окремого року, хоча акцизні дані, починаючи з 1848 р., можуть допомогти й тут) та виявити кількість цукроварень, які тими періодами вибували з лав дійових заводів.

¹⁾ Що-до Полтавщини, то наступні цукроварні тут будували гр. Ламберт, Рітер, Величко та інші. За „Стат. обоз...” р. 1848 всіх цукроварень було до 22-х, то-що (див. додат. № 1). Цікаво тільки відзначити, що з зареєстрованих цукроварських спілок перша на Україні повсталася була на Полтавщині десь наприкінці 1829 р., бо в січні 1830 р фундатори підписували статут. За це див., прим., П. С. З., 2-е зібр., т. V, № 3.704 з 10 червня 1830 р. та Журн. М. В. Д. за 1830 р., кн. 6, стор. 13–33. За цими даними т-во мало зватися „Малороссійско-Коммерческой компаніей для виробування сахара изъ свекловицы”. До складу членів увіходили: гр. Я. Ламберт, А. Локашев, Л. Дьяков, Д. Белуха-Кохановський, А. Левченков, А. Чуйкевич, Є. Бабашев та А. Попов. Компанія мала заорендувати 150 дес. землі, протягом 15 років члени не могли вимагати повороту своїх коштів, капітал мав скластися за допомогою випуску акцій по 600 карб. асигн. кожна, робітників „достаточное, но не излишне число” (нідкр. скрізь наше) мав наймати управитель, то-що. Мета компанії полягала в зроцуванні буряку, вироблюванні цукру „съ употреблениемъ выжимокъ для откармливанія скота”, рафінуванні піску, продажеві патоки чи переробленні ІІ на „ромъ”, то-що. Цукроварня мала постачати акціонерам плани „и вообще всѣ свѣдѣнія, нужныя къ подобному устройству”, знайомити з виробництвом робітників, „присылаемыхъ акціонерами, дабы каждый изъ нихъ могъ узнать въ подробности ту часть, для которой онъ предназначается своимъ владѣльцемъ, и черезъ то доставить бы ему способъ учредить со временемъ собственный заводъ...” Між іншим, в одному з розділів статуту маємо: „Компанія ни въ какомъ случаѣ ничего не приобрѣтаетъ въ кредитъ” (!). Вдаючись-же по затвердження своєї спілки, компанія прохала звільнити її від „платежа гильдейскихъ денегъ” під час продажу продукції по ярмарках та містах України та Куршини. Такого дозволу для торговлі по містах — компанія не здобула й т. ін. Ці відомості цікаво порівняти з даними за інші спілки, прим., тільки за П.С.З., як от: т. IV № 3.203, XII — №№ 10.231 та 10.232, XIII— №№ 11.068, 11.103, 11.468, 11.470, XV — № 13.127 й т. ін. (повибираю кол. наук. співр. У.А.Н.— С. В. Ейсман).

¹⁾ За кампанію 1912–13 р., К. 1914 р., під ред. М. Кельберіно, № 243.

²⁾ Стор. 4, „Очерки эконом. жизни Юго-Зап. Края”, вип. V — „Крест. плант. сах. св.”, К. 1912.

³⁾ „Культ. ц. бур. на Україні”, К. 1925. Певно, цю цукроварню проф. С. Городецький має на увазі, коли на стор. 50 каже: „Цукрові буряки почали викохуватися на Україні тому як-раз сто років, коли тут виникла перша цукроварня”.

1822 та 1838 роки. На користь останнього варіанту, принаймні за дату після 1836 року та, прим., четверту чергу побудування заводу, промовляє й відоме твердження Фундуклія (Журавського) на стор. 12 його праці¹⁾). Там читаемо: „Першу цукроварню на Київщині збудовано р. 1834 на Черкащині в маєткові Орлівці графа Лева Потоцького; незабаром р. 1836 збудовано другу меншу на Звіногородщині в с. Почапинцях поміщика Четверікова та третю графа Ярослава Потоцького в с. Ситківцях Липовецького повіту”²⁾.

¹⁾ „Статист. опис. Київск. губ.”, т. III, СПБ 1852. Певно через коректорський недогляд у М. Яворського на стор. 261 в вип. I, „Україна в епоху капіт.” замість 1834 р. надруковано 1831, Поганиці — замість Почапинці, Четвертинський — Четверіков, Ситнівці — замість Ситківці, то-що.

²⁾ Для Почапинської цукроварні В., Гр.-Гр. та Чуб. подають — 1848 рік, Толпігін — 1835, „Справочникъ...” — 1838 та „Стат. обоз...” — 1839. Для Ситковецької-ж усі вони наводять — 1843 р. Порівнюючи ці дані з архівними матеріалами, бачимо, що дату 1848 р. для Почапинської та 1836 р. для Ситковецької за Фундуклієм (коли з огляду на невиразність редакції вважати, що „третя” ц-ня повстала разом з „другою”?) — треба відкинути. За підставу для того можуть бути дані справи № 194 — „Отчетъ представлений гражд. губер-ми Киевскимъ, Под. и Вол. о состояні губ. за 1842 г....” (поч. 2/IV, зак. 18/V 1843 р.), що переховується в К. Ц. Истор. Арх. у фондах поліц. част. канц. к. ген.-губернатора.

Тут із звідомлення київ. цивільного губ., і саме Фундуклія, виходить (відомість № 18, лист 69—81 — „О фаб. и зав. Кіев. губ.”), що р. 1842 Почапинська цукроварня вже працювала, виробляючи на 14.000 карб. продукції, за Ситковецьку-ж у графі з продукції сказано — „вновь (?) устроенный” (завод). Через те незрозуміло, чому Фундуклій уважав Ситковецьку цукроварню „третьою”, бо-ж до 1842 р. на Київщині побудовано за його-ж даними вже 14—15 цукроварень? Це ми побачимо, коли, щоб уточнити списки цукроварень та поробити до них деякі корективи, порівняємо дані цього звідомлення з списками.

Київський повіт: тут маємо за звідомленням цукроварню в с. Григорівці, що за неї в графі з продукції сказано — „через те, що цукроварня існує недавнечко, цукру-піску вироблено тільки на 520 крб.” (Модзелевського; „Стат. обоз...”, В., Гр.-Гр., Чуб. та Толп. — подають для неї аж 1845 рік; отже навсправжки збудовано її, як порівняти ще з губер. звідомленням за р. 1841 — року 1841) та в м. Бишеві з продукцією на 210 крб. (по списках — її не бачимо).

Таращанський: цукроварню в с. Черепині з продукцією на 100 крб. та з пріміткою: „по открытіи сего завода въ 1842 году сбыта не производилось еще” (Сангушко; у Віта — немає, у Гр.-Гр., Чуб. та Толп. — з 1855 р.?).

Богуславський (згодом — Канівський): у с. Ходорові — на 14.000 крб. (Янковського; „Стат. обоз...”, В. та Толп. з 1841 р. у Гр.-Гр. та Чуб. — немає) та в с. Трошині — на 33.750 крб.

Черкаський: цукроварні в м. Смілі, с. Балаклії, с. Яблунівці — разом на 11.000 крб. сріб., в с. Орлівці — на 3.351 крб. („Стат. обоз..”, В., Гр.-Гр., Чуб. та Толп. — з 1835 р.), в с. Самгородці — на 5.000 крб. (Альбрахт; В. та Толп. з 1832 р., „Стат. обоз...” та Гр.-Гр. — з 1839 р., у Чуб. — немає), в м. Ротмістрівці — 2.283 крб. (Залеського; „Стат. обоз...” — з 1837 р., В., Гр.-Гр. та Толп. — з 1840 р., у Чуб. — немає) та при хут. (с.?) Змагайлівці — 180 крб. (по списках — її немає).

Чигиринський: у м. Олександровці — на 1.560 крб. (Грабовського; „Стат. обоз...”, В. та Толп. — з 1839 р. та Гр.-Гр. Й Чуб. — з 1852 р.).

Радомисльський: у с. Приборську — на 1.920 крб. (по списках — її не бачимо).

Отже, за цим джерелом р. 1842 на Київщині разом з Почапинською та Ситковецькою цукроварнями було 16 цукрових заводів. Ці дані збігаються (коли відкинути не

Проте, всупереч такому твердженням за першу цукроварню на Київщині та виправляючи варіанти дат у авторів декількох списків цукроварень, можна, здається, з певністю сказати, що Трошинський завод існував уже р. 1830-го. В цій заяві ми ґрунтуюмося на даних справи № 38 — „О сгорівшемъ у пом. Евгенія Понятовского сахарномъ заводѣ“ (поч. 27/I, закінч. 17/II—1831 р., на 4 аркушах, той-же фонд та архів).

Отже тут Богуславський повітовий земський справник, відповідаючи з 7 лютого 1831 р. за № 95 на запитання канцелярії Київського військового губернатора з 27 січня за № 458, чому він досі

дійовий ще р. 1842 Ситковецький завод) з числами III т. „Стат. опис. Кіев. губ.“, що їх уміщено в таблиці на стор. 4—5. Тільки цінність продукції в друкованій праці Фундуклія, позначено в розмірі 82.260 крб. ср., а за звідомленням маемо — 87.874 крб. (тільки не одзначено — якими саме карбованцями). Через те число „10“ цукроварень того-ж 1842 р. на яке надибуємо на 110 аркуші іншої арх. справи — № 288, „О собираниі свѣдѣй для всепод. отчета по управ. Кіев., Под. та Вол. губ.“ (той-же фонд), що й почато 31 жовтня 1842 р. та закінч. 6 лютого 1843 р., певно треба вважати за попереднє або ж за матеріал для звідомлення.

Перевірмо цю кількість цукроварень ще з даними звідомлення за 1841 рік (той-же фонд, справа № 216). Тоді було 13 цукроварень або ті-ж самі, тільки без Ситковецької Григорівської та Черепинської. Тут-таки, дарма що по відповідних списках цих заводів не зустрічаємо, ще згадано цукроварні пом. Харлінського в м. Бишеві (за Похілевичем — „Сказанія о нас. мѣстн. Кіев. губ.“ м-ко належало Харлінським до 1843 р.; чи не після цього занепала і цукроварня?), в „казенному селенії Змагайлівка“, устроєний временною владільцею оного полковницею Мухановою та в с. Приборках пом. Модзелевського (як каже Похілевич, він покупив село (р. 1833). На цих 13 цукроварнях постійно працювало 1.964 чол., буряків зібрано 951.000 пудів, вироблено 33.690 пуд. цукрупіску та 17.120 пуд. рафінаду, перший продавали по 6—7 крб., другий — 8—10 крб. сріблом пуд, то-що.

Ці звідомлення за 1841 та 42 роки дають підставу віднести кілька спірних дат побудування цукрових заводів на пізніший час. Прим., за „Стат. обоз.“, В., Гр.-Гр. та Т. для цукроварні Ржевуцького в с. Дзюнькові (Джунькові) Берд. пов. маемо 1841 р. (у Чуб. — 1847 р.), для заводу Шостаковського в с. Бугайці Таращ. пов. „Стат. обоз.“ подає 1847 р., В. та Т. — 1841 р. та Гр.-Гр. й Чуб.—1848 р., Ярошинського в с. Кабатні Липов. пов., що за нього в „Стат. обоз.“ сказано „предположень къ уничтоженію“ (дати та інш. відомостів не подано, по інших списках його не зустрічаємо зовсім), то-що. Отже цих цукроварень р. 1842 ще не було, коли вміщені по губ. звідомленнях за 1841 та 1842 рр. списки цукроварень вважати за вичерпливі.

На жаль, розшукати звідомлення за всі роки на цей час ще не пощастило. Однічно тільки, що в звідомленні по Київщині за 1837 р. (№ 144 з року 1838, той-же фонд) кількості цукроварень не подано, дарма, що за буряки згадується — „родили посередственно“. Трохи більше довідуємося за 1838 рік з справи № 224 (поч. 9 липня та закінч. 20 вересня 1838 р. — „По отношенію Кіев. гражд. губ. обѣ отъѣздѣ его для обревизованія ввѣрен. ему губ.“). Тут на листі 37 читаємо: „... Изъ новыхъ устраиваются (фабрики та заводы) четыре свеклосахарныхъ завода, Черкасскаго уѣзда въ имѣніи бывшемъ гр. Самойлова, а нынѣ гр. Бобринскаго (тільки один з них — рафінарія). На сущест-ву ющихъ и нѣ трехъ (підкр. — наше) свеклосахарныхъ заводахъ въ Черкасскомъ, Богуславскомъ и Звенигородскомъ уѣздахъ, выдѣлано въ годъ сахару на сумму до 144 тыс. руб. ассигнаціями...“ (певно цукроварні: Орловецька, Трошинська та Почапинська). Між іншим і за цією довідкою бачимо, що Ситковецька цукроварня (Липовецького пов.) не могла бути „третєю“.

не повідомив канцелярію для доповіди губернаторові про пожежу на цукроварні Понятовського, пише:

.... донесеніе не учинено его высокопрев. г. воен. губ-ру о сгорѣвшемъ у помѣщика Евгения Понятовскаго въ селеніи Бучакъ сах. заводѣ, по недоставленію отъ Пшеничниковской экономіи обстоятельного свѣдѣнія объ ономъ пожарѣ, которая экономія на требованіе мое донесла мнѣ, что посланный съ донесеніемъ въ нижній судъ не былъ пропущенъ на рогаткѣ въ Богуславѣ, по случаю оцѣпленія онаго, по бывшей тогда на людяхъ болѣзни; въ которое время случился пожаръ я находилсѧ тогда въ тѣхъ селеніяхъ, где существовала болѣзнь холера, и занимался дѣйствіемъ о прекращеніи онай, почему и не могъ учинить донесенія по симъ объясненнымъ причинамъ, въ прочемъ въ сахарномъ заводѣ только сгорѣли деревянная крыша и поль, а каменное (підкр. — наше) сданіе онаго завода осталось неповрежденнымъ отъ огня".

Тут-же сразу додано довідку за цю цукроварню з „Стат. обоз...“, що теж допомагає з'ясувати питання. На стор. 231 цього списку цукроварень — читаемо:

— (завод) „тит. сов. Кесаря Осиповича Понятовскаго, въ сель Трощинѣ, въ 15 верстахъ отъ г. Канева. Заводъ устроенъ въ 1822 г. и первоначально существовалъ въ другомъ мѣстѣ (див. попередню цитату, с. Бучак?), а съ 1838 г. перенесенъ на настоящее мѣсто“.

Як бачимо, ці дві віписки доповнюють одна одну. Не збігаються тільки імена власників, але що обидва села увіходили до складу одного маєтку Понятовських, то мова тут, гадаємо, за ту саму цукроварню. Різних-же змін серед власників та самого їх складу тут узагалі не торкатимемося¹⁾). Шкода тільки, що земський справник, одсиджуючись мабуть в своєму приміщенії та одписуючи, що „занимається дѣйствіемъ о прекращеніи“ холери, не надіслав (у справі інших чи додаткових даних за самий завод — немає) докладніших відомостей за пожежу. З рапорту-ж бачимо тільки, що цукроварня була цегляна, мала дерев'яний дах (чи крокви?) та що згоріли „только“ дах і підлога. Що од такої пожежі мала постраждати найцінніша частина заводу — устаткування, справник не доміркувавсь.

Але повернімося до дати, коли збудовано Трощинську (Бучацьку) цукроварню. Отже з того факту, що цукроварня, за яку йде мова, горіла десь на початку р. 1831-го чи швидше наприкінці 1830 року (бо-ж потрібен був певний час, щоб відомості за пожежу дійшли до канцелярії військ. губ., щоб остання, чекаючи на рапорта зем. справника, зібралися скласти до нього листа з 27 січня, то-що) випливає,

¹⁾ За Покілевичем (ст. 547) Пшеничниковський маєток р. 1818 покупив полк. польського війська Йосип Понятовський; з 1847 р. маєтком керував син його — Цезарій Йосипович. По списках цукроварень в середині XIX в. маємо серед власників ц. заводів ще Августа та Дарія Йосиповичів Понятовських.

що й існувала вона до 1831-го року. Через те, зрозуміло, відпадають і дати першого її побудування після 1830-го року.

Можливо, що в цьому-ж фактів — пожежі треба шукати пояснення чому, прим., Фундуклій за першу цукроварню на Київщині вважав — Орловецьку. Припустімо, що виставляючи таке твердження, Фундуклій мав на увазі першу цукроварню з-поміж тих, котрі діяли за його часів без перерви в минулому (а втім, згадане місце у Фундуклія — це швидше історична довідка). Трощинську-ж цукроварню вважав він за цілком нову та одмінну від попередньої. Коли-ж ми згадаємо тепер пізнішу з двох вищенаведених за „Стат. обоз...“ дат, — 1838 рік, то на перший погляд може здатися, що Фундуклій і мав рацію так говорити.

Але-ж нам здається, що коли-б після пожежі на цукроварні Понятовського в Бучаках р. 1830-го, її захтили-б чи матеріально спромоглися-б перенести до іншого місця (Трощина) тільки через 8 років, то переносити було-б нічого. Така довга зупинка заводу взагалі разом з пошкодженнями від пожежі, то-що, зробили-б різні матеріали цукроварні мало придатними для перенесення.

Отже, що цегляна будівля заводу збереглася (коли базуватися на даних справникового рапорту) і що дата 1832 року фігурує по поважних джерелах, то цукроварню в Бучаках, можна вважати, поновлено вже р. 1832. Згодом-же, як каже „Стат. обоз...“, і найпевніше саме звідси її перенесено до Трощина. Виходячи-ж з змісту слова „перенесенъ“, уважаємо, що Трощинська цукроварня р. 1838 не являла собою цілком нового та незвязаного з попереднім заводом закладу. Через те, коли-б, як ми припустили, Фундуклій, визначаючи, коли збудовано першу цукроварню на Київщині, стояв на формальній зasadі, то й тоді його довідка була-б неповна. Отже що-до Бучацько-Трощинської цукроварні можемо зробити такий висновок: дата 1832 р. повстала в наслідок перебудови-поновлення заводу, дата-ж 1838 р. стосується того часу, коли цукроварню перенесено на нове місце. Що-ж до дати самого побудування її, то, за браком на цей час інших даних, важко вирішити чи був то 1822 чи 1824 рік. Правда одміна між цими датами незначна — тільки два роки, й обидві вони припадають на початок 20-х років. Беручи-ж на увагу, що дату 1822 року зустрічаємо в одному з перших і досить повному спискові, навіть статистичному облікові цукроварень на передодні запровадження акцизу р. 1848, можна було-б уважати її за правдивішу. Проте, коли Завадський („Наше свекло-сах. произв...“ К. 1878 р.) на 36 стор. говорить за цього самого Понятовського (ініціали не позначені), то ми мали-б ще одну досить подібну дату — 1829 рік...

Але окрім даних за Трощинську ц-ню додамо для Київщини ще відомості про цукр. завод Мощенських. У справі № 11 — „О предоставлений М. В. Д. отчетовъ по упр. губ.“ за 1832 рік (той-же фонд та архів, поч. 19 січня, закінч. 8 вересня 1833 р.) на 204-му листі знаходимо таке:

„Уманского уѣзда въ имѣніи помѣщика графа Мощинскаго¹⁾) устроенъ сахарный заводъ, на коемъ производится выдѣлываніе сахарнаго песку изъ свекловицы съ 1828 года. Заводъ сей длиною 36, шириной 5½ саженей, въ немъ котловъ первого сорта 4, мѣрою каждый въ 250, а второго сорта 14, мѣрою въ 175 ведеръ, употребляется рабочихъ людей 5• человѣкъ крестьянъ (певно тільки постійнихъ робітниківъ) и на выдѣлку одного только сахарнаго песку материалы кромѣ свекольнику и костей, входятъ въ составъ купоросное масло, воловая кровь и известь, чего сколько въ годъ выходитъ опредѣлить не можно, потому, что оный заводъ еще совсѣмъ неусовершенствованъ, и о количествѣ употребляемыхъ материаловъ вѣрныхъ свѣдѣній не собрано, ибо теперь дѣлается одна проба, на каковую издерживается купороснаго масла и извести до 103 пудовъ; выдѣлано въ ономъ заводѣ желтаго песку 250 пудовъ, который малымъ числомъ передѣлывается на бѣлый песокъ и употребляется въ домовые помѣщицы (ичини) расходы и выпускается въ продажу разнымъ лицамъ по 25 руб. за пудъ* (підкресл. скрізь наше).

Як бачимо, цукроварня, як на той час, не така вже мала, коли продукція в розмірі 250 пудів припадала-б на самий тільки звідомний рік. Цікаві таксамо відомості вже за товаровий характер виробництва цукроварні, принаймні п'ятирічне ї існування, то-що. Проте нас цікавити тут тільки дата побудування. За поданою-ж довідкою ця цукроварня розпочала свою працю принаймні з року 1828, а побудувати ї могли й ще раніше. На жаль, по пізнішихъ спискахъ цукроварень цього заводу не знаходимо. Найшвидше це треба пояснювати тим, що цукроварня існувала, певно, не довго.

Отже обмежимося для Київщини цими двома цукроварнями, що дати їх побудування виправляють Фундуклієві твердження за початок цукроварства на Київщині, а взагалі одсувають його з 1834 р. на першу половину та середину 20-х років минулого сторіччя.

Кінчаючи на цьому говорити за Київщину, подамо хіба ще один документ з фондів Київського Центр. Іст. Архіва (канц. К. цив. губернатора, 1829 р., № 59 — „О выгодахъ обдѣлыванія свекловицы и полученія изъ корней ея сахара“, на 20 а.), що листування з приводу нього цікаво було-б знайти й для іншихъ губеренъ.

У травні р. 1829 (№ 449) Імп. Вільно-економічне Т-во за підписами президента Н. Мордвінова та неодмінного секретаря А. Шеглова розіслало губернаторам обіжника, видрукованого друкарським способом, такого змісту:

„И. В. Э. О., зная стѣсненное положеніе земледѣльцевъ и помѣщиковъ во всѣхъ почти губерніяхъ, отъ понизившихся чрез-

¹⁾ У справі № 46 „Кіев. двор. депутат. собр. — Мощенскихъ“, що ї довелося знайти вже не в архівах, а в приватній особи, цікавих для нашого питання відомостів немає. З неї довідуємося тільки, що на Гуманщині до маєтку Мощенських належали селища: Антонівка, Посухівка, Рижавка, Колодисте, Чорноводи та Городниця.

вычайно цѣнъ на хлѣбъ и другія произведенія Россійскаго земледѣлія (підкр. скрізь наше), и желая облегчить имъ путь къ перемѣнѣ хозяйства ихъ сообразно съ обстоятельствами, предположило обращать постепенно вниманіе ихъ на разныя новыя отрасли земледѣльческой промышленности особенными печатными наставленіями. Въ слѣдствіе сего, напечатавъ наставленія о добываніи сахара изъ свекловицы и раффінированіи онаго, оно просить Ваше Превосходительство (вписано од руки) сдѣлать ихъ известными помѣщикамъ ввѣренной управлѣнію Вашому губерніи, чрезъ Дворянскихъ Предводителей, и разослать безденежно вмѣстѣ съ тѣмъ, для убѣжденія въ чрезвычайной важности сей промышленности, прилагаемые при семъ 10 (вписано од руки) экземпляровъ расчета, доказывающаго выгоды обдѣлыванія свекловицы и полученія изъ корней ея сахара. Для желающихъ воспользоваться наставленіями по сему предмету препровождается при семъ по 10 экземпляровъ таковыхъ наставленій, за кои, въ вознагражденіе издержекъ Общества на напечатаніе ихъ, благоволите приказать вносить по 5 рублей за каждый экземпляръ".

В цьому обіжникові зустрічаємо зайду згадку за тогочасну с.-г. кризу, бачимо зразок ініціативи наукової установи, що береться допомогти тодішньому суспільству подолати нові труднощі та вдається „безпосередньо” до місць, свідоме висування буряківництва як способу полегшити с.-г. кризу, відомості бібліографічні й т. ін. Проте освітлювати тут усі ці питання, що за них треба говорити спеціально, не будемо. Зупинимося тільки коротко на листуванні з приводу цієї літератури.

Як те пропонував обіжник, губернатор (В. С. Катеринич), що коли не зовсім, то на довгий час затримав у себе один примірник „наставленія” та „расчета” (з цікавости?), розіслав книжки повітовим маршалкам. Тільки зроблено це було аж 13-го листопада, тобто мало не через п'ять місяців після одержання їх. Перший відповів Богуславський маршалок; він писав 22-го листопада, що поміщиків оповістить, а „наставленіе” залишає собі й гроши додає. Грудня-ж 20-го дня він пише, що ніхто ще не висловив бажання придбати книжки та передплатити журнал Мін. Ви. Справ. Проте 7-го грудня 1830 року Богуславський маршалок у відповідь, як він каже, на листа під № 14.102 (це вихідний номер канц. губернатора з листопада-грудня 1830 р.) вдруге надіслав п'ять карбованців, які, хоча з справи й не видно, щоб йому надсидалося два комплекти книжок (обидва рази, надсилаючи гроши, маршалок пише за „наставленіе”, до того-ж „расчета” надсидалося безплатно?), одержано, можливо, од якоїсь особи, що зацікавилася справою. Правда, це могло статися й в наслідок недогляду канцелярії губернатора (хоча перші 5 крб. од Богуславського маршалка й занесено до спеціального рахунку, але той за це міг не знати, а, діставши певно помилково нагадування під № 14.102, маршалок уважав за незручне для себе відшукувати свої 5 карб.).

Звіногородський маршалок 31 грудня 1829 року писав, що нікого, хто-б бажав побудувати цукроварні в повіті, не знайшлося (щось надто швидко з'ясувалося?), Сквицький з 28 листопада, Чигиринський з 30 листопада того-ж року, Гуманський з 19 травня та Таращанський з 15 грудня вже 1830 року понадсилали по 5 карб. (чи не власні гроші, аби розвязатися з зайвою справою?), не подаючи якихось інформацій. Решта-ж маршалків, порушуючи цим канцелярські звичаї, і зовсім не відповідала (?). В цьому винне, може, і Імп. В. Е. Т-во, що обмежилася надісланням книжок та обіжника й не тільки не нагадувало за них, але й не відповідало (?) на запитання канцелярії губернатора про одержання 30 карб. Останній-же така довідка, як турбувався губернатор, потрібна була щоб списати гроші з книг та додержати всіх вимог контролю.

Це все, що можна знайти в справі № 59 (здається трохи пошкоджений). Отже шлях популяризації певного винаходу — через бюрократичні канцелярії, спосіб ширити відомості (разом з пропозицією передплатити Журнал Мін. Ви. Справ), брак зацікавленості з боку представників місцевого урядування й т. ін., були мало сприятливі для справи. Й це тоді, коли поміщицтво на Київщині вже безперечно було зацікавлене перспективами цукроварства. Вже-ж мали, коли не в особі Понятовських, то в особі Мощенських, навіть цукрозаводчиків.

Правда, іншого відношення до подібних справ з боку урядової бюрократії рідко можна чекати (от коли-б на губернатора напосілося начальство, то тоді хоч листування було-б велике!). Проте цікаво було-б простежити за листуванням в цій-же справі по відповідних архівних фондах повітів та інших губерень. Для цього, власне, й подаємо цю довідку досить докладно.

Але підемо далі.

В іншій правобережній губерні — на Поділлі цукро-бурякова промисловість розпочалася теж раніше, ніж кажуть за це списки цукроварень. За списками-ж перші ц-ні на Поділлі були, прим., такі:

Березовського П. — в с. Хоньківцях, Могил. пов., що для неї Віт і Толпигін подають 1832 р., „Стат. обоз..“ (за ним власниця гр. Чацька А. М.?) і Грум-Гржимайлло — 1839 та Чубинський — 1855 р.

Маковецького Н. — в с. Проскурівці, Ушицьк. пов. (В., Гр.-Гр. та Т. — 1833 р. „Стат. обоз..“ — 1832 р. у Чуб. вже немає, в „Трудахъ...“¹⁾ згадано тільки за руїни цукроварні).

Комара — в м. (Мурованих) Курилівцях, Ушицьк. пов. (В., Гр.-Гр., Чуб., Т. та „Труды...“ з 1842 р., в „Стат. обоз..“ з 1834 р., але з таким пояснінням на стор. 299, що розвязує подібну суперечливість: „... устроенъ въ 1834 году, а послѣ бывшего въ 1840 г. пожара перестроенъ заново“).

¹⁾ „Труды Подольского Епарх. Ист.-Стат. Комитета“, вип. IX, Кам.-Под., 1901 р.

Потоцького Б. С.— в м. Тростянці, Брацл. пов. („Стат. обоз...“ 1834 р., Чуб.— 1862 р. „Справочникъ...“— 1861 р., у В., Гр.-Гр. та Т. й немає; у В. та Т. маємо цукроварню Потоцького М. С. в м. Тульчині з 1842 р., для якої „Стат. обоз...“ не подає дати, а Гр.-Гр. та Чуб. зовсім за неї не згадують).

Свейковського — в м. Шпикові, Брацл. пов. („Стат. обоз...“ з 1834 р., Гр.-Гр. подає ту-ж дату з приміткою— „перебудовано р. 1848“ В., Чуб., Толп. та „Труды...“— з 1844 р., що певно правдивіше, бо серед поданих нижче архівних довідок завода цього не зустрічаємо) й т. ін.¹⁾).

¹⁾ Щоб порівняти й більше-менше перевірити списки цукроварень, подамо скільких знайдених на цей час довідок з архівних матеріалів. Отже в губ. звідомленні по Поділлю за 1839 р. (К. Ц. Іст. Арх.) читаемо тільки, що ген.-ад. бар. Гейсмар буде велику цукроварню (цей-же рік подано й по списках для його цукроварні в м. Грудках, Кам. пов., в „Трудахъ...“ м. Городок, а цукроварня з 1837 р.) та що звертають на себе увагу цукроварні одст. шт.-ротм. Комара та помішків Маковецького й Чацького (коли це цукроварня Чацької в с. Серебринцях Могил. пов., то для неї „Стат. обоз...“, В., Гр.-Гр. та Т. подають 1838 р.; у спискові Чубинського від 1874—5 року вона з'являється з 1873 р., з цього-ж року, як акційна, й у „Трудахъ...“).

Так само мало даних знаходимо в іншій справі — № 743. — „По представлению Подгражд. губ. отчета о сост. губ. за 1841 г.“ (поч. 27 вересня 1841 р., закінч. 16 січня 1842 р.) На листах 23 та 27—28 тут читаємо:

... Нельзя однако ж сказать, чтобы губерния была въ цвѣтущемъ состояніи... главными причинами такого состоянія губерніи суть: недостатокъ собственныхъ потребителей, не имѣніе удобныхъ пунктовъ и путей сообщенія для сбыта произведеній и отсутствіе местной промышленности...“ (23 л.). ... О незначительности торговли въ губерніи я упомянуль выше. Все что отличает ее заключается въ вывозѣ хлѣба въ Одессу на сумму около 150 т. рублей и въ продажѣ горячаго вина до 100 т. руб. серебромъ. По мануфактурной, фабричной и заводской промышленности обращает на себя вниманіе только суконная фабрики въ имѣніи генераль-ад. гр. Красинскаго въ м. Дунаевцахъ, сахарные фабрики гр. Чацкаго, Комара и Маковецкаго и заводы испанскихъ овецъ ген.-фельдм. кн. Витгенштейна и помѣщика Барчевскаго. Вся производительность и сбытъ этихъ фабрикъ и заводовъ не превышаетъ 500 тыс. серебромъ“.

Трохи більше довідуємося з справи № 216. У цьому звідомленні за 1841 рік по Поділлю перераховано такі цукроварні з позначенням повіту та поселення:

Кам'янецький повіт: — в м. Грудках (Городок, див. угорі) та в с. Колубайцях (зустрічаемо тільки в „Стат. обоз...“, пом. Гурського, з 1841 р.).

Лятичівський: — в с. Маньїківцях (по списках з 1837 р., — Косельського, у Чуб. — немає) та в с. Войтівцях (кн. Голіціна; у Гр.-Гр. та Чуб. — немає, у В. — без дати, у Т. — з 1852 р. та помилково значиться в Літинськ. повіті, в „Стат. обоз...“ з 1842 р., що виходить, як і дата Т., не вірно). Для останньої цукроварні трохи розвязує розбіжність дат примітка в „Стат. обоз...“ — „остановленъ въ виду процесса“; в Літинському-ж повіті за „Трудами...“ (див. ще Чуб.) справді з 1859 р. була цукроварня теж у с. Войтівці, що заснував п Куш.-Безбородько, і що Т. називає п „Каченівською“, а заснувачем — Каншини, що був проте тільки наступник Куш.-Безбородька.

Літинський: — в с. Голодках (гр. Куш.-Безб.; у В., Гр.-Гр. та Т. з 1839 р. у Чуб. — немає, в „Стат. обоз...“ теж з 1839 р. в с. Галитки (?), але міститься в Лятич. повіті; за „Трудами...“ це швидше „Голодки“ куди Куш.-Безбородько для праці на цукроварні переводив 10 родин селян з Носівки Черн. губ.) та в с. Бабині (маємо тільки в „Стат. обоз...“ — В. С. Букара, з 1842 р.).

Але й для Поділля oprіч цукроварень початку 30-х років можна навести згадки за давніші заводи. Приміром, цукроварня Собанських, що її в списках не знаходимо. За неї, як попереду вже сказано, згадував Лялін, так само коротко та вже аж за дві цукроварні Собанських говориться ще в губернаторському звідомленні за 1832 р. по Поділлю (Журн. Мін. Вн. Справ, з 1833 р., № 8, ч. IX, ст. 459), то-що.

Так само короткі, але супроти інших повніші, знаходимо відомості за ці цукроварні в Ц. К. Архіві в справі № 11, що з неї подавали вище дані за цукроварню Мощенських. Тут для Поділля на аркуші 59-му в розділі „О сахарѣ изъ свекловицы“ сказано так:

„Въ конфискованныхъ имъніяхъ помѣщиковъ Собанскихъ устроено два завода для выдѣлыванія сахара изъ свекловицы. Найденный тамъ сахарный песокъ, до 4 т. пудовъ былъ отмѣнно хорошей доброты. Но къ рафинированію, по новости заведенія, не было еще приступлено. Заводы сіі отдаются отъ Казенної палаты въ содержаніе, но желающихъ принять ихъ не является“.

Віницький: — в с. Кордишівці (Іос. Качановського; В., Гр.-Гр. та Т. — тільки з 1845 р., у Чуб. з 1842, в „Стат. обоз...“ з 1840 р. та сказано, що це перша парова цукроварня в Росії, що встаткування її продано гр. Бобрицькому, а завод залишено тільки для рафінування) та в с. Якушинцях (Русановського; у В., Гр.-Гр. та Т. з 1841 р., в „Стат. обоз...“ з 1842 р., у Чуб. — немає).

Брацлавський: — в м. Тростянці (див. угорі текст).

Балтійський: — в с. Переймі (чи не той, що за нього „Стат. обоз...“ каже: Т. Ф. Обошеського (?) з 1845 р. „въ 17 в. отъ Балты, въ 36 в. отъ с. Переймы“?) та в с. Красногоріші (по списках — немає?).

Могилівський: — в с. Серебринець та в с. Хоньківцях (за обидві див. угорі).

Ушицький: — у м. Мурованих Курилівцях та с. Проскурівці (так само див. угорі).

Між іншим на цих цукроварнях за звідомленням „рабочихъ людей“ працювало 1.486 д., буряку було зібрано 103.620 четвериків, цукру-піску здобуто — 10.157 пудів та рафінаду — 2.390 пудів. Продавали пісок від 3 крб 35 коп. до 8 крб.; цукор-же (рафінад) від 9 до 11 крб. сріблом з пуда.

Ще так само сказано, що цукроварню, яка раніше була в м. Жванці Кам. пов., переведено до м. Курилівці Ушицького повіту (гадаємо, що це був завод Комара і можливо інший; з м. Жванець за „Трудами...“ р. 1843 виселювали багато мешканців і ин., бо уряд хтів був будувати тут фортецю) та що друга (?) цукроварня, в с. Проскурівці — не працювала. Тут-же згадано, що звідомного року „открытій и изобрѣтеній“ не було, oprіч фільтра в цукроварстві гр. А. Чацького, за цей-же його привилей оголошено в сенатських відомостях.

Таку-ж кількість цукроварень на Поділлі — 15 фабрик — знаходимо й у матеріалах до звідомлення за 1842 р. (Дѣло № 288. — О собираниі свѣдѣній для всепод. отчета по управ. К., Под. и Вол. губ., поч. 31 жовтня 1842, закінч. 6 лютого 1843 р.).

Проте в цій арх. довідці бракує тільки за „Стат. обоз...“ ще таких, прим., цукроварень: Раковського К. М. з 1838 р., в Брацл. пов., в с. Онитківцях, Ободзінського Ер. Фр. в Літин. пов., в с. Погоріях (Пагурцях) з 1841 р. (в „Трудахъ...“ є згадка, що цукроварня рр. 30 тому згоріла, але певно більше, бо не бачимо її вже в Чубинського), М. В. Косецького (?) в Проск. пов., в с. Олексинець-Польний з 1842 р., Ро(у)жницького в Балт. пов. в с. Молдавці з 1841 р. (у В. без дати, у Т. з 1852 р.; цей рік, як кінцевий для списку В., Толпигін часто ставив, коли в В. не позначено дати) й т. ін. Чи-ж немає цих цукроварень у губернаторському звідомленні через те, що дати тут для них подано неправдиві, чи це хиба джерела?

На жаль, дати, коли побудовано ці цукроварні, поки що знайти не пощастило. Проте спробуємо на підставі даних поданої виписки намітити її хоча-б приблизно.

Отже за найпізнішу межу побудування цих цукроварень, певно, треба прийняти 1830-ий рік, бо-ж р. 1831-го, під час польського повстання, присвячувати свій час та увагу такому будівництву власник не зміг-би. Згадаймо, прим., ще заситовані вище слова Ляліна, що вважав, наче-б цукроварню Собанських побудовано перед 1830 роком. З приводу цієї найпізнішої межі навряд чи можна сперечатися. Інша справа з межею найранішою. Щоб виявити її, можна скористуватися, правда, з відомостів про продукцію. Тільки тут знову повстають нові питання, прим., на котрий рік припадає останнє виробництво, або — контингент цукру в розмірі 4.000 пудів піску являє собою суму продукції за один чи кілька виробничих сезонів, чи це продукція одного заводу чи обох одразу, чи одночасно-ж тоді вони працювали, чи може якогось заводу (коли один з них не являв собою рафінарні, але-ж див.: „два завода для виробництва сахара изъ свекловицы“) було побудовано раніше і т. ін. Остаточно розвязати такі й подібні питання поки-що не можемо. Але щоб усе-ж-таки підійти до питання про дату, спробуємо вирішити якось і їх, роблячи різні припущення.

За останній сезон виробництва певно можна прийняти 1830 рік, бо навряд щоб на-весні 1831-го року володілець чи довірча особа, в звязку з тим-же повстанням, могли гаражд посіяти буряки, приділити бурякові влітку відповідну увагу, вчасно їх повибирати та розпочати виробництво й т. ін. Року-ж 1832-го виробництво тим більше не провадили та й документ наш, не згадуючи за таке виробництво, визначає кількість цукру, як тільки „найденный“.

Важче щось певне сказати за продукцією. Проте можна чимало подати довідок, що цукор-пісок, вироблений з буряків, на безпосереднє споживання тоді, можна сказати, не йшов. Рафінарень-же наприкінці 20-х років XIX в. на Поділлі не зустрічаемо. Що правда, за тієї доби розвитку цукроварства, принаймні в межах кол. Рос. держави, по цукроварнях одноразово встатковували відповідне пристрій та рафінували цукор-пісок. Але-ж з другого боку, то вже був час зламу в цьому відношенні і, прим., той-же Лялін і ін. рішуче висловлювався проти такої первісної нерозмежованої форми виробництва, важаючи її за невигідну. Та й важко пояснити, чом на цукроварні Собанських, коли-б там був рафінувальний відділ, могло зібратися так багато, як на той час, цукру. До того-ж і речення — „но къ рафинированю... не было еще приступлено“ каже за те, що давніш такого відділу не було. Через те, може, можна вважати, що цукор-пісок у сумі 4.000 пудів являє собою, окрім, річ можлива, тієї частини, що пішла на задоволення власних господарчих потреб маєтку, різні зразки, то-що, — продукцію цукроварні Собанських,

відколи почала вона існувати. За це-ж, повторюємо, свідчить і сама кількість цукру, що, через невелику продукційність тодішніх цукроварень, могла бути вироблена протягом лише кількох виробництв.

Ще хисткіше питання — чи маемо ми в сумі 4.000 пудів продукцію одного або двох заводів та чи діляли вони протягом тогожного числа виробничих сезонів? Здається, більше є рації припустити, що цукроварні побудовано не одночасно¹⁾. Гадаємо, що пересічний господар, у даному разі хай родина Собанських, у новій для нього галузі господарської діяльності попереду випробовує цю нову форму та розгортає свою діяльність тільки тоді, коли дійде певного успіху²⁾. Зокрема що-до цукроварень, то, переглядаючи списки цукрових заводів, здебільшого не бачимо, щоб один господар побудував дві цукроварні заразом. Коли-ж, прим., Бобринський і збудував у своєму Смілянському маєткові одразу скількись цукроварень, то це сталося мало не десятьма роками пізніше, коли було вже на практиці доведено, що цукроварство за певних умов — річ прибуткова. До всього-ж Бобринські ще перед 1838 р. мали власний досвід у цукроварстві, бо у них були цукроварні в Тульщині й Саратовщині. Не можна ще проминути й довідку Ляліна, що, згадуючи за цукроварню Собанських, говорив не за два заводи, а за один. Через те, коли-б навіть 4.000 пудів цукру становили суму продукції обох цукроварень, то й тоді треба вважати, що одна з них на рік — двоє старіша. Й чи не тим, що чекали поки збудують ту другу цукроварню, де, може, малося встаткувати спеціальний рафінадний відділ, треба пояснити, чом цукру було так багато й чом сказано: «... по новости заведенія»? Говоримо за рафінадний відділ, а не за рафінарню, бо навряд щоб у губернаторському звідомленні не було-б цього одзначено та й на постачальників сировини — цукрового піску для неї — треба було-б чекати.

Поробивши такі припущення, дату, коли побудовано цукроварні Собанських, можна приблизно вирахувати. Для того скористуймося

¹⁾ Для однієї з цих кол. цукроварень проф. А. Ів. Ярошевич в одній з розмов назвав те місце, де її побудовано. Це с. П'ятківці на Ольгопільщині. У IX-му томі «Труд. Под. Епарх. Ист.-Стат. Ком.», на стор. 793-ї знаходимо згадку, що Ісидор Собанський мав тут цукроварню, яка існувала перед конфіскацією р. 1831 його маєтку та організацією натомість військового поселення (але, як бачимо, за неї говориться в губ. звідомлені ще й за 1832 рік).

²⁾ Коли-б здогад, наче-б будовано ці цукроварні почережно був справедливий, то в появі другої цукроварні того самого володільця чи родини мусіли-б ми вбачати довід на те, що тогочасне подільське цукроварство було прибуткове. Взагалі-ж, маючи такі факти, можна критичніше поставитися до того, що різні тодішні цукрозаводчики скаржилися, наче-б іноді вони, не припиняли виробництва на те тільки, аби не втратити вкладеного капіталу, то-що.

Так само вважаємо, що не можна (в звязку з неспроможністю каз. палати передати цукроварні Собанських в оренду) сумніватися в прибутковості цукроварства на Поділлі ще за тих років. Тут, може, мали значення, особливо для поляків, інші та мінливі умови за часів повстання й одразу-ж після нього.

ще з вказівок у нашій цукроварчій літературі за розміри сезонового виробництва тодішньої цукроварні. За висновком, прим., Цехановського („Іст. обз. свеклосах. пром.“, ст. 5) до 1839 року виробництво однієї цукроварні протягом доби не перевищувало кількох десятків пудів та загальної продукції до 1.000 пудів за сезон. Толпигін („Сах. пром. отъ основ. ея...“, ст. 4) каже, що ще в 40-х роках багато було цукрових заводів з виробництвом меншим од 500 пудів цукру-піску за сезон і т. ін. Проте тільки з 1848-го року можна подати деякі обґрунтовані числа (прим., р. 1848 одна цукроварня на Поділлі пересічно виробляла 2.800 пудів, див. 2-ий вип. „Праць Семінару...“, табл. № 12). Тут-же доведеться оперувати тільки приблизними числами.

Отже сезонову продукцію р. 1830 для обох цукроварень Собанських визначимо в розмірі 2.000 пудів (припускаючи, що вони мали однакову продукційність та виробляли по 1.000 пудів кожна), р. 1829 — 1500 пудів (для першої 1.000 пуд., для другої — 500 пуд.) та р. 1828 — 500 пудів тільки для першої.

Зробивши таке припущення, може перебільшимо розмір річного виробництва, але-ж і при цій умові маємо, що цукор-пісок мусів зберегатися протягом 3—4 років. Навряд щоб за тодішньої техніки, прим., пробілюючи цукор, його можна було зберегти довше. Коли-ж і припускаємо такий речінець, то тільки тому, що цей цукор зберегали мінімум півтора роки, а тимчасом був він „отм'яно хороший доброта“, як каже звідомлення. Та й, принаймні одна цукроварня, коли взяти до уваги свідчення Ляліна за „... огромный“ (чимале виробництво чи великі будівлі?) завод Собанських, могла мати й більшу річну продукцію. Хоча проти фундаментальності побудування та широких розмірів цукроварні Собанських промовляє з другого боку те, що вона не збереглася навіть до того часу, коли запроваджено акциз, якщо її встаткування не придбали інші заводчики (будівлі за „Трудами...“ було використано під стайні, хлібні магазини, то-що).

Скількисіль слів скажемо ще за інші згадки про початок цукроварства на Поділлі. За Танфільевим Т.¹⁾, що на нього покликується в своїй економічній географії Сухов, „... перша цукроварня повстала р. 1827 в Бершаді на Поділлі, на Київщині-ж... перша цукроварня з'явилася тільки р. 1834“. Але, як твердження з приводу Київщини, що за неї вже говорилося, так певно і з приводу Поділля тут неправдиве²⁾. Бершадську цукроварню за Чубинським (дані за 1874—75 р., К. 1876 р.) побудовано тільки р. 1874, за „Справочником...“ та Толпигіним — 1873 р. Й т. ін.

¹⁾ „Очерк географии и истории главнейших культурных растений“, Госизд., Од. 1923, див. стор. 166.

²⁾ За „Трудами...“ р. 1823 м. Бершадь покупив у Н. Пісковського гр. Петро Мошинський. Але останнього за „Spisem ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu“ (Kr. 1910 г.) на стор. 599, року 1826-го було заарештовано та звільнено тільки р. 1834. Отже гадаємо, що за таких умов володілець не мав спромоги побудувати р. 1827-го цукроварню.

Інша справа з згадкою М. Яворського („Укр. в епоху капітал.“, вип. 1, стор. 260): — „цукрова промисловість, після перших її невдач на початку XIX в. на Поділлі в маєтностях Потоцького...“ й т. ін. Правда, тут бракує спеціального покликання на джерело при цьому реченні, невиразно визначено час та не сказано, за якого саме Потоцького йде мова. Але-ж на запитання з цього приводу шановний автор ласково відповів, що таку довідку йому довелся зустрінути в журналній літературі, що спробу робив Потоцький чи його орендар перед 20-ма роками, що вона звязана з Софіївкою (на Поділлі?) та була невдала.

Навряд щоб перечила цьому, приміром, згадка Маслова в „Землеробськомъ Журналѣ“, на яку в одній з розмов вказав проф. А. Оглоблін. З неї виходить, що перед 1829-м роком Потоцький справді міг мати цукроварню на Поділлі. Це випливає з того, що на 521-ій сторінці „Зем. Журнала“ (1829 р., XXVII) у спискові губерень та власників цукрових заводів, які надсилали своїх людей до Герарда навчатися цукроварства, її названо. Правда, Потоцький міг заздалегідь підготовлювати досвідченого цукровара для праці на цукровому заводі, що його ще тільки проектували будувати. З другого боку, коли в обох випадках маємо того-ж самого Потоцького, невдача перед 1820-ми роками (через те її припинення, прим., справи) не перешкоджала-б ще йому розпочати згодом справу вдруге. Отже питання за спробу Потоцького пов'язати своє господарство з цукроварством ще вимагає освітлення¹⁾.

Здається, нам доводилося зустрічати в літературі ще одну згадку за першу спробу з цукроварства на Поділлі. Проте не маємо певності, чи не йшла там мова за ідентичну (Потоцького) цукроварню (чи бурякосіяння протягом кількох років, примітивне видобування цукру й не як товару, припинення спроби через неврожай буряків, погані технічні наслідки та пожежу чи несподівану участь власника у війні, то-що). На жаль, подібну згадку, коли тут не плутаються власні враження з приводу відомостей про інші цукроварні, довелся зустрінути ще до роботи над історією нашого цукроварства й відповідної виписки у нас бракує.

Тепер перейдімо до Волині. Ті дані, що їх маємо тепер, відсвятають початок цукроварства на Волині на значно пізніший від попередніх губерень час. За списками, будування цукроварень розпочалося тут тільки з р. 1839 в Ружополі на Володимирщині гр. Р.С. Браніцької (розпочалося будування р. 1839, закінчилося — р. 1846, хоча певно такий довгий час стосується до різних перебудов; згадку подано тільки в „Стат. обоз...“). Ранішої-ж згадки, проминаючи не-

¹⁾ Чи немає цікавих для нашого питання відомостей у звідомленні управителя маєтком Потоцьких на Поділлі — Менцея? На жаль, у Київі знайти „Землеробськую Газету“ за 1834 рік (№№ 19—20?), де вміщено звідомлення, не пощастило.

розвірливу дату Толпигіна з 1814-го року для однієї з цукроварень (Засл. пов., в с. Клембівці), що з неї, мабуть просто друкарська помилка, ми не знаходимо й серед переглянутих архівних матеріалів¹⁾.

Але це ще не дає підстав говорити, що на Волині не могло бути раніших спроб промислового бурякосіяння та цукроварства. Для того щоб висунути подібне твердження, треба було-б попереду освітлити принаймні такі питання: які умови існували на Волині що-до кількости земель, придатних на тогочасний погляд для буряківництва (городні, торфовища, то-що), запасів палива, який вплив міг робити приклад поміщиків-цукровиків по сумежних губерніях,

¹⁾ Приміром, не зустрічаємо загадок за цукроварство на Волині по таких архівних справах, що за більшість з них вище вже згадувалося: в справі № 11 з 1833 р. (є тільки вказівка, що цукор — без позначення його походження, кількости та цінності, — обертається на Бардичівському ярмаркові, у звідомленні Волинського цив. губернатора за р. 1838 — № 254, 1839 — № 157, 1840 — 751, в справі № 288 з 1842 р. та в звідомленні за 1842 р. — 194 (декілька з цих справ переглядав член Семінару акад. К. Воблого — Соломон Подгаєць).

Проте р. 1842 на Волині цукроварні вже були. Для перевірки-ж дат різних списків подамо тут дані справи № 38 — „По записці Кіев. губ. предв. дворянства объ измѣненіи правилъ Кіев. конторы Ком. Банка на счетъ ссуды подъ залогъ сельскихъ произведеній”, що ІI було почато 12 лютого 1842 р. по секр. частині Канц. К. ген.-губернатора.

Відповідаючи на запитання Київ. ген.-губ. за потреби для цукроварства кредити й т. ін., вик. обов'язки воен. губернатора м. Житомира та цив. губ. Волині — Каменський з 8 березня 1845 р. (отже дані стосуються, власне, 1844 р.) на аркушах 72—9 подає деякі цікаві даного разу відомості. Відповідь Каменського побудовано на даних повітових маршалків, але в формі додатку приєднано й витяги з їх донесінь. Вважаємо, що коли певний маршалок надсилає відомості (не називаючи іноді заводів) за свій повіт, то цукроварні там були. Подали-ж відомості такі повіти:

Житомирський: скаржиться на брак „... свѣдущихъ людей” у цукроварстві, спеціальних шкіл, літератури, на те, що заводчики кріються з своїми виробничими секретами, прохаче не стягати мита з чужоземних машин та оналіт з пашпортів осіб усіх станів, що хтіли-б поїхати за кордон навчатися цукроварства й т. ін. Оскільки тут говориться, що „... в здѣшнемъ краѣ (?) есть уже равный, а иъ когда илучший (підкр. скрізь буде наше) загранічного сахарь” — уважаємо, що цукроварні тут були. Справді по списках маємо завод Б. Ф. Ободзинського в с. Кулках (В. та Т. — з 1841 р., у Гр.-Гр. та Чуб. — його немає, в „Стат. обоз...” з 1841 р. тільки в Дубен. повіті?) та Вл. Крашевського в с. Озадівці (тільки в „Стат. обоз...”, від 1843 р., з приміткою — „по причинѣ остановки производства (?) директора на заводѣ не имѣется”, що може пояснює відсутність цукроварні по інших списках). Інші цукроварні — Бержинського в с. Андрушівці („Стат. обоз...” дати не подає, але каже „... въ іюнь мѣсяцъ сгорѣлъ; предполагается къ возобновленію”, а тому, гадаємо, що дата В., Гр.-Гр. та Т. — з 1848 р. для нього запізня) та Нововейського в м. Ушомирі (зустрічаємо тільки в „Стат. обоз...”, але без дати, бо — „подробное описание сего завода еще не представлено”) — можливо виникли пізніше.

Володимирський: що кредит потрібний, щоб поширити бурякові плантації, придбати кращі машини, і з й н я ти досвідчених майстрів, ремісників та робітників, придбати заздалегідь у слушній час та відповідній кількості різних матеріалів, то-що. Рафінерам гроші тим більш потрібні, що вони мають купувати цукор-пісок великими партіями й т. ін.

Отже за цукроварню Браніцької вище вже говорилося й оскільки по списках інших заводів у Волод. повіті того часу — не бачимо, то цукроварню в Ружополі закінчили будувати раніше від 1846-го року й р. 1844-го вона працювала?

які інші вимоги, порівнюючи до тих-же губерень, висували одмінні од них системи сільського господарювання на Волині, стан промисловості й інше. Всі ці питання, що відповіди на них ще бракує, мають становити окремі завдання, що їх доведеться розвязувати спеціально. Тут-же виклад обмежуємо самим порівнянням фактичних даних, щоб хоча їх подати вже на критичний розгляд відповідних дослідників. Через те з приводу початку цукроварства на Волині дозволимо тут додати хіба ще одну, але вже посередню, згадку,

За випискою, що її одержано од проф. А. Оглобліна, якому, користуючись з приемної нагоди, висловлюємо за цю й інші поради ширу подяку, маємо досить ранню згадку, коли не за цукроварню, то принаймні про зацікавлення цукроварством на Волині. Ось що, приміром, читаемо в „Коммерческой Газетѣ“ з 1827 р., № 48, в заметці „О торговлѣ сахаромъ въ Галиції“:

„... Можно бы, кажется, съ выгодою учредить в Подольской и Волынской (підкр. скрізь — наше) губерніяхъ сахарные заводы,

Старокостянтинівський: що в повіті є три цукроварні. Першим названо завода пом. Гижецької, що коштував їй 20.000 карб. ср., працює другий рік (отже дата „Стат. обоз...“ — 1842 р. правдивіша ніж 1843 р. у В., Гр.-Гр. та Т.), через недорід буряків прибутку не дає, не компенсує навіть витрат на робітників, але, як каже власниця, кредиту вона не потрібне (!). Цукроварня пом. Боянського в с. Грициках коштувала власникові по-над 8.000 карб. ср., робить третій рік (отже існувала вже певно з 1841 р.; але до 1848 р. мабуть не збереглася, через що її немає в „Стат. обоз...“ та й по пізніших списках; до таблиці-ж Т. її треба додати), проте її досі не дає прибутку навіть у розмірі теперішнього відсотку на такий капітал; щоб запровадити деякі вдосконалення, кредит був-би дуже потрібний. За третю цукроварню кол. сов. Чорби, через те, що відсутній він був більше од 3-х місяців, даних не подано. За списками вона містилася в м. Красилові та була побудована за „Стат. обоз...“ (між ін. — „въ аренду у прусск. подданного Похарта“), Вітом, Гр.-Гр. та Т-им р. 1847, а за Чуб., що здебільшого подає пізніші від інших списків дати, — р. 1842. Як бачимо, остання дата правдивіша.

Острозький: що позики треба було-б видавати в розмірі річного прибутку цукроварень, що за найкраще забезпечення при цьому може бути вартість самого заводу й ін. Але по списках цукроварень у цьому повіті не зустрічаємо?

Новоградволинський: що цукроварні на повіті вже будуються, але побудованих цілком немає, а тому не можна подати й відомостів за потребу цукроварства в кредиті (скідається на те, що маршалкові чи ніколи було зібрати відомості, чи він не встиг вчасно здобути їх од цукроварень). З списками-ж маємо тут завода Мечислава Казим. Будзінського в с. Ожарівці за В. та Т. з 1843 р. (у Гр.-Гр. та Чуб. — немає, за „Стат. обоз...“ дата може бути й раніша від 1843 р., бо сказано: „Выстроено на мѣсто погорѣвшаго в 1843 г.“). Другої цукроварні А. М(арцеловича) Будзінського в с. Провалівці певно й справді ще не було (за „Стат. обоз...“ побудовано р. 1845, по інших списках ї — немає).

Кременецький: що тут є тільки одна цукроварня, належна губ. маршалкові — Боброві, який жадних позик не потрібне! Цукроварня-ж ця прибутку не дає, бо невеличка, а тимчасом як „опытомъ доказано“, каже власник, „что большій или меньшій заводъ требуетъ тѣхъ же издержекъ на содержаніе мастера, машинъ, работниковъ и проч.“ — По списках-же, дарма що цукроварня за цією довідкою певно працювала хоча-б р. 1844, дату для неї (в с. Загайцях, Бобра-Піトровського, за Толпигіним — Шетровицького) визнано під р. 1845 (у Чуб. — немає зовсім).

для продовольствія того края, и сказываютъ, что одинъ помѣщикъ Волынскай губерніи предпринималъ уже, на сей конецъ, путешествіе за границу, единственно съ тою цѣллю, чтобы ознакомиться тамъ съ образомъ вывариванія сахара".

Зупинятися на цій довідці, що стосується, додамо, часу перед повстанням 1831-го року, не будемо. З побічнихъ-же питань, що їх викликає ця віписка, зазначимо тільки одне, а саме, чи не позначали ті особи, які виїздили тимчасово за кордон, виконуючи для того різні формальноті, мети своєї подорожі? В такому разі для освітлення нашої справи треба було-б використати і посередні дані такого архівного фонду.

Останнє-ж, що, говорячи за Волинь, варто одзначити — це, подані вище в примітці слова житомирського маршала: "...въ здѣшнемъ краѣ есть уже равный, а нѣкогда и лучшій заграничнаго сахарь". Ледві, говорячи р. 1844—45 за якусь справу 1839—40 років, маршалок міг-би вжити вислову „нѣкогда". Отже, чи не вжив він такого невиразного вислову для того, щоб обминути в листі до урядової установи та ще в такому контексті якусь незручну дату, прим., теж саме повстання 1831-го року? Але підемо далі.

Ще пізніше ніж на Волині з'являються за списками цукроварні на Херсонщині. Перша цукроварня повстала тут у Бобринецькому повіті року 1847¹⁾). За неї в „Стат. обоз..." сказано так:

„Купца Кіевской губ., Черкасского уѣзда, Хатцель-Моргуновскаго въ Моргуновкѣ, еврейской колоніи. Моргуновскій купиль у помѣщика 850 дес., устроилъ усадьбы и поселилъ до 150 душъ евреевъ".

Заславський: на повіті є дві цукроварні — князівни Марії та княгині Клементини Сангушко, що уповноважений їх відповів, неначе-б позики потрібні, розміри-ж їх мають бути від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ цінності продукції цукроварень. За „Стат. обоз..." для цукроварні в м. Шепетівці подано 1846 р. (у В. — гр. Потоцька з 1843 р., у Гр.-Гр. — 1843, у Чуб. — 1844, у Т. — 1847) та для цукроварні в с. Клембівці — 1843 р. (В., Гр.-Гр. та Т. — 1844 р., Чуб. — 1843 р.). Отже дати після 1844 р. для першого заводу відпадають, з'исковується так само, що для третьої цукроварні (в с. Кременчуках за „Стат. обоз..." з 1847 р., за В., Гр.-Гр. та Т. — з 1849 та Чуб. — з 1850 р.) — дата побудування припадає справді на 1847—50 рр.

Дубенський: на повіті є тільки одна цукроварня в м. Дубні тайн. сов. кн. Юзефа Любомирського, що уповноважений його вважає, неначе-б організувати кредит для цукрової промисловості треба взагалі. Коли-ж пошириться власне цукроварство, тоді не доведеться набувати цукру закордонного. Цукроварню кн. І. М. Любомирського в с. Рачині з 1842 р. з приміткою — „ заводъ предположено уничтожить" (?) зустрічаємо тільки в „Стат. обоз...". По інших списках її немає (але до списку Т. завода треба додати).

Овруцький, Рівенський, Ковельський та Луцький повіти повідомили, що цукроварень у них немає, а тому важко щось сказати з приводу потреб у кредиті для цієї промисловості. І справді, для того часу цукроварень по цих повітах у списках не бачимо.

¹⁾ Це дата „Стат. обоз...", Віта та Т-на. У Гр.-Гр. та Чуб. цієї цукроварні вже немає. Проте всупереч спискові Гр.-Гр. з 1859-го року ми зустрічаємо даний завод у А. Шмідта на 418 стор. „Матеріаловъ для геогр. и стат. Россіи", Херсонська губ., ч. II, СПБ. 1863 р.

Проте, беручи дані того-ж „Стат. обоз...”, можна припускати, що в Олександрийському повіті могла існувати цукроварня ще раніше. Бо хоча дати та інших відомостів за неї не подано (маємо тільки: цукроварня, г. Эмануеля. Заводъ сей перестраивается”), але з згадки за перебудовчі роботи р. 1848 випливає, що цукроварня повстала перед тим¹). На спробі-ж Новоросійської Компанії для рафінування американського (тростинного) цукру-піску з 1837 р. зупиняється тут не будемо²), оскільки говоримо за самі цукро-бурякові заводи.

Так само не торкатимемося інших губерень України, українських частин сумежних з нею губерень, Галичини, то-що³). Спробуємо тільки подати деякі короткі висновки.

Отже з поданих вище відомостей досить наочно випливає, що цукро-бурякова промисловість на Україні має цілком певні підстави відсвяткувати принаймні соту річницю свого існування. За різними-ж посередніми даними навіть і більше, ніж те виходить за датами побудування цукроварень по спеціальних списках...

Отож, усупереч багатьом твердженням, цукроварство на Україні розпочалося значно раніше; зародження його припадає не на 30-ті чи 40-ві, а принаймні на початок та середину 20-х років. Така-ж поправка має певне значіння для студій над минулим нашої суспільної економіки, бо посередньо промовляє за те, що відповідні народньо-господарчі чинники сприятливі для цукроварства почали діяти чи склалися на Україні так само раніше. Отже й тут Україна не так багато запізнилася проти московських губерень, як те вважали досі.

¹) За Вітом та Т-м у цьому повіті була цукроварня (чи не та-ж сама?) при хут. Серебряном, купця Лейбова-Когана, для якої В. дати не подає, а Т., як мало не звсіди в таких випадках, зазначає 1852 р., тоб-то ставить кінцевий для списку В. рік. У Гр.-Гр., що між іншим доповнює список Т-на однією цукроварнею з 1858 р., як і у Чуб-го, немає не тільки цих двох цукроварень, а й заводу з 1849 р. ротмістра Булацеля (див. В. та Т.).

²) За це див., прим., П.С.З., 2-ге зібр., т. XII, відділ 1, № 10.233 з 11 травня 1837 р. До складу фундаторів належали такі особи: гр. Воронцов, д. с. с. Левшин, с. с. Лачінов, гр. Вас. Бобринський, комерц. сов. Логінов, одеські купці Вальтер і К°, Родоконакі, Кортаці та Гурович. Речінці Компанії передбачався—20 років, капітал у сумі 1.000.000 карб. асигн. мав складатися з 2.000 акцій по 500 карб. ас. кожна, по-над 30 акцій та 5 голосів окремий акціонер не міг мати, то-що. Правління та завод мали міститися на Херсонщині. Місце для рафінарні мали визначити „не інакше... какъ по избраніи качества воды, по-требной для рафинированія сахара“ й т. ін.

³) З приводу цукроварства в Галичині Лялін у згадуваній статті з 1835 р. на ст. 2 каже: „... въ Богемії считаютъ около 20 такихъ заводовъ, а въ Галиции встрѣчаются они (цукроварні) на каждомъ участкѣ земли“ (?). Див. такоже Буиге — „Истор. и современ. сост. свеклосах. пром.“, де на стор. 21—22 подано коротку історичну довідку за цукроварство в Австрії. Після того як мало не всі цукроварні в Австрії р. 1814 занепали, оловідає Буиге, цукроварство вдруге почало там розвиватися з 1829 р. Й між іншим у Галичині й т. ін. Цьому не перечить і згадка „Коммерческой Газеты“ („О торговль сахаромъ въ Галиции“) з 1827 року, де сказано: „Въ Галиции не имѣется ни одного сахарного завода“.

Проте, тут, може, доцільно зробити скорше коротке протилежне застереження. До недавнього часу була досить поширенна думка, що в межах кол. Російської держави цукроварство повстало на Україні. До цього, певно, спричинилося враження, якого дістаєш, коли з статистичних чисел довідуєшся, що тепер саме на Україну припадає переважна з загального числа в кол. Російській державі — кількість цукроварень, продукції цукру, ц.-бурякових плантацій, то-що. До такого-ж враження часто призводили й відомості за нещодавній рух нашого цукроварства (будування цукроварень) на Схід та Північ. Але-ж це тільки зворотна спроба, яка, між іншим, навряд чи матиме успіх по-за межами декількох сусідніх російських губерній¹⁾. Розпочалося-ж цукроварство та поступінно ширилося в протилежному напрямкові — спочатку на Московщині, а на Україні — спочатку на Лівобережжі. Принаймні такий був рух будівництва цукроварень, коли виходити з їх порівняльної кількості за певні роки (див. „Україну“ за 1925 р., кн. 5-ту) та відомостів, що ми їх маємо на сьогодні.

Які-ж чинники скеровували географічне поширення цукроварства саме таким способом, чому цукроварство на Україні в цілому повстало трохи пізніше, не в один час почалося по окремих її частинах, чому згодом воно порівнюючи занепало на Московщині, в звязку з якими тенденціями його намагаються тепер там поновити й т. ін.? У даній статті за це не говоримо, бо кожне з цих питань вимагає знову-ж-таки спеціального обговорення. Одзначимо тільки побіжно, що в першому випадкові не останню ролю одіграло гуральництво: інший режим його тоді на Україні давав змогу тутешнім поміщикам, за несприятливих для збуту збіжжя умов більшою мірою використовувати свої товарові лишки хліба. Знов-же культивування, прим., дорожчих ніж на Москві с.-г. рослин, зростання цін на збіжжя на Заході на початку XIX в., недостача робочих рук та рідка людність

¹⁾ Відомо, що культура ц. буряку має чимале географічне поширення (згадаймо прим., Швецію, Англію та різноманітні що-до підсонаня та ґрунту Штати Півн. Америки). Але в межах однієї держави цукроварство може ширитися тільки по районах, котрі порівнюючи найсприятливіші з боку ґрунту, підсонаня та достатньої для культури ц. буряку густоти с.-г. людності. По решті-ж районів, за тихоїніх інших умов, цукроварство не може бути таке саме рентабельне й конкурентно-спроможне (а до того-ж ще й змагатися з уже наявним та розвинутим цукроварством у першому районі). У нашому Союзі за такий найсприятливіший для цукроварства район, що ствердила і 125-річна його історія, — є Україна. Незначні, порівнюючи до високої вартості цукру, транспортові видатки в межах самого Союзу, наявність прибутковіших с.-г. культур та промислових галузів по одних районах (прим., бавовни в Туркестані, промислове садівництво на Кубані), гірші природні умови по інших, недостатня для культури ц. буряку густота с.-г. людності скрізь oprіч України, то-що, забезпечують останній при певному рівні виробничих відносин її перевагу. Московщина, прим., могла-б змагатися з Україною тільки шляхом спеціальних пільг (недоцільних з загального нар.-господарчого погляду) чи митних заходів, коли-б вона вийшла з складу нашого Союзу, то-що.

на півні, політичний неспокій серед поміщицтва на Правобережжі, гірше забезпечення паливом, звязаність наявного грошового капіталу поміщиків, вкладеного в інші промислові заклади, то-що, так само мало сприяло (порівнюючи з метрополією) поширенню цукроварства (по різних частинах України по-різному) попереду саме тут. Говоримо-ж за поміщиків, а не за, прим., купецтво, бо в галузі цукроварства перші мали основну перевагу на той час, коли не говорити за їх порівняльну забезпеченість готівкою та, з другого боку, за прибутковість капіталу в торговлі, то-що, — землю для вирощування сировини та кріпаків для праці коло працемісткого буряку й на самій цукроварні.

Разом із тим потреба обернути громіздкий товар-збіжжя на продукт транспортоздатніший, прагнення раціоналізувати своє господарство, надані пільги першим цукрозавідчикам, а незабаром загальний дозвіл гонити горілку в певній кількості з продуктів цукроварства, наявність великих споживчих ринків-міст, надія на добре прибутки од цукроварства в звязку з ускладненнями в європейській політиці та континентальною блокадою й т. ін. — сприяло тому, що цукрова промисловість зародилася на Московщині.

На початкові-ж 20-х років у звязку з тарифом 1816 р. та особливо р. 1819 (зниження мита на довізний цукор з 1 карб. 50 коп. од пуда за тарифом 1816 р.—до 75 коп. морем та 60 коп. суходолом; до 1816 р. діяв тариф 1811 р.—1 крб. 80 коп., до того-ж—1 крб.) та, можливо, знову (дарма що ціни на збіжжя по московських губернях від того знишились), коли тимчасово знесено відкупну систему (1819—26 рр.), цукроварство на Півночі зменшується, щоб, правда, незабаром іновіво розпочати свій натиск (пішло вгору й мито—р. 1822—2 крб. 5 коп., р. 1831—3 крб. 15 коп., р. 1841—3 крб. 80 коп., то-що; довозити рафінад забороняли, імпорт дозволяли тільки морем й т. ін.). Але за цих часів спокусливі відомості про прибутки від цукроварства на Півночі, зниження цін на збіжжя в 20-х рр. на Заході й т. ін. приневолювали і Україну запроваджувати в себе цукрову промисловість.

Тільки-ж вирощували тоді буряки по низинах та городах, що не давало спочатку Україні виразної переваги в цій галузі. Це, не кажучи вже за такий рівень знання про природу цукрового буряку, дозволяло провадити незначні в ті часи розміри самого виробництва цукру, що вдовольнялося з малої площі засіву буряків. Згодом-же, як одбувся перехід до польової культури буряку (а в цьому Україна загалом випередила Московщину) дало їй, при незначній спочатку перевагі в галузі врожайнosti, цукровіший буряк. До того, поруч з природними чинниками, що й сами (хіба тільки поступінніш) довершили-б перемогу цукроварства України, приєдналися ще й інші моменти. Минаючи запровадження р. 1848 акцизу, що для новіших та краще встаткованих цукроварень України в цілому, можливо, був розмірно легший, назвемо, прим., селянську реформу 1861 р. Гадаємо, що коли через цю реформу

закрилося багато цукроварень на Україні (по-різному в окремих губерніях та залежно не тільки від числа вогневих цукроварень), то ще більше позакривалось їх на Московщині...

А втім на всіх цих питаннях, як вже сказано, на динаміці нашого цукроварства, коли коштом зменшення кількості цукроварень по-більшувалася їх продукційність (опріч впливу перших виховних систем стягання акцизу), виразнішому процесові цієї концентрації на Україні й т. ін. — зупинятися тут не будемо. Мета-ж бо даної статті — подати хоч декотрі відомості за ті дати, коли побудовано перші цукроварні на Україні, та нагадати, що відтоді минуло вже сто років. Через те повернімося до тих висновків, що розпочали були вище наводити, доповнивши їх ще одним-двоюма принагідними міркуваннями.

На початкові цієї статті зауважено, що й досі немає науково-складеної історії про цукро-бурякову промисловість кол. Рос. держави та України зосібна. Тепер додамо, що перед тим як узятися до роботи над таким складанням історії нашого цукроварства, неодмінно треба опрацювати дані місцевих архівів. Говоримо — місцевих, бо по центральних (прим., кол. столичних урядових установ) можна знайти, правда, досить систематичні дані, але здебільшого тільки для пізнішого часу. Вважаємо, що по місцевих архівах (кол. губерських та повітових установ, окремих маєтків, каз. палатах, то-що) можна відшукати ще багато невідомих даних для першої третини XIX в., дописів пов. маршалків, справників, то-що, за відкриття цукроварень у їх присутності разом з описом цих заводів і т. ін. А що такі не позначені по відповідних списках цукроварні були, бачимо тут з кількох (до 12-ох), поданих вище прикладів (і то тільки для Правобережжя).

Те-ж саме треба сказати і про різні списки цукроварень, що не перевіривши їх критично та не порівнявши, не можна скласти єдиного та повного (разом з арх. даними) списку. Без цього-ж, гадаємо, не можна правильно змалювати, прим., динаміки й темпу будування цукроварень за певні роки. Через це не можна порівняти й розвиток цукроварства, хоча-б у формі тільки діаграми з двох кривих, з динамікою загальної кількості фабрик за ті-ж періоди на Україні або Росії чи промислових закладів у галузі с.-г. індустрії (щоб перевірити чи не зростала, прим., кількість цукроварень порівнюючи інтенсивніш, коли одбувалася якась загальна промислова криза та навпаки, коли підвищувалися відсотки на капітал і т. ін.), з рухом цін на збіжжя, то-що. Коли брак у списках кількох цукроварень для пізнішого часу мало важиль для таких обрахунків, то для першої третини XIX в. й особливо для України вже навіть дві-три цукроварні становлять чимале число. До всього-ж окремі з тих заводів можуть бути надто цікаві й тому, що допоможуть з'ясувати, як географічно поширювалося цукроварство по окремих губерніях України та по їх неоднакових через природні й економічні умови

частинах (тут треба скласти ще, прим., по десятиліттях мапу цукроварень, позначивши на ній шляхи сполучення, густоту с.-г. людності, поширення основних с.-г. культур, промислових закладів, то-що), походження капіталу з господарчого та національного погляду (де й чиє культуртрегерство?), то-що.

Так само побіжно зробимо ще одне зауваження. Вже саме те, що цукроварство на Україні через певні та одмінні од московських умови, поширилося було тут пізніш ніж на Московщині, вимагає спеціальних студій над економічною історією цукроварства на Україні. Отже такі студії треба перевести незалежно від праці над історією цукроварства в Росії.

А втім до всіх цих питань, коли буде змога та кошти для відряджень, доведеться, може, повернатися спеціально.

ДОДАТОК № 1.

КІЛЬКІСТЬ ДІЙОВИХ ЦУКРО-БУРЯКОВИХ ЗАВОДІВ НА

№ по черзі	Роки	У к р а т и на										Р а з о м		
		Цукроварень по губерніях										Продукція		
		Київщина	Поділля	Волинь	Чернігів- щина	Харківщина	Полтавщина	Херсонщина	Басарабія	Катерино- славщина	Цукроварень	Абсол.	У % до гр. 20	Абсол.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Приблизні числа за кількість ц-нь на Україні до 1848-го року														
—	1848—49	70	36	10	25	24	17	1	—	—	183	62,0	746.770	82,3
1	1851—52	77	29	9	50	31	24	2	—	—	222	60,2	759.000	72,6
2	1859—60	79	31	7	75	32	25	1	—	—	250	57,5	1.175.280	67,8
3	1871—72	67	32	5	17	22	2	—	2	—	147	75,0	2.106.321	84,3
4	1881—82	65	50	11	12	22	2	—	1	1	165	84,6	13.334.179	89,6
5	1891—92	62	44	10	11	24	2	—	1	—	154	83,7	21.209.738	87,1
6	1901—02	74	51	15	13	28	4	2	1	—	188	83,2	41.722.208	86,1
7	1911—12	74	52	15	11	27	11	2	1	—	193	83,9	84.508.550	84,1
8	1921—22	Київ Цукр. 31	Под. 32	Сміл. 8	Сум. 13	Хар. 3	—	—	—	—	87	79,1	2.605.856	85,1
—	1926—27	Київ. 35	Ф і Гум. 37	Под. 37	Хар. 29	—	—	—	—	—	188	82,1	44.876.000	84,2
9	1931—32	35	41	45	36	—	—	—	—	—	157	77,0	89.000.000	77,4
—	—	Количисла для 1911—12 р.				вважати		за 100	—	81,4	—	105,3	—	—

¹⁾ Числа додатку № 1 являють собою не пересічні за певні десятиріччя, а дані для окремих позначених років. Але дані ці не цілком порівняльні, бо, прим., за рр. 1851—52, 59—60 та 71—72 (до запровадження р. 1881 досконалішої системи стягання акцизу) розміри продукції зменшувалося (див., прим., число продукції за 1871 та 81 роки), „Ежегодники...“ подають суму всього цукру разом, за рр. 1921—22, 1926—27 та, 1931—32 ц-ні України поєднано (разом з орендованими) не по губерніях, то-що. Щоб не ускладнити таблиці, тут у перших рядках не вилучено окремо ц-ні парових, не названо рос. губерній, по яких були ц-ні (від 16 до 5 губерній), не позначені кількості

УКРАЇНІ Й РОСІЇ (без Польщі) ТА ЇХ ПРОДУКЦІЯ (пудів)¹⁾.

Росія				Разом для України та Росії				Джерела:
Р а з о м		Цукроварень	Продукція	Цукроварень	Продукція	Цукроварень	Продукція	
Абсол.	% гр. до 20	Абсол.	% гр. до 22	Абсол.	% гр. до 20	Абсол.	% гр. до 22	Джерела:
16	17	18	19	20	21	22	23	24

Див. у „Додаткові В.” на ст. 92—93 „України”, кн. 5 за 1925 р.

112	38,0	160.334	17,7	295	100,0	907.104	100,0	2-ий вип. „Праць Семінару...”, таб. № 1 та № 12.
147	39,8	286.900	27,4	369	100,0	1.045.900	100,0	„Україна”, ст. 90 та 91.
185	42,5	557.742	32,2	435	100,0	1.733.022	100,0	Є. Грум-Гржимайло, „Тр. Імп. В. Эк. Об.”, 1860 р., т. I, кн. 2.
49	25,0	392.203	15,7	196	100,0	2.498.524	100,0	П. Чубинський — „Свеклосах. зав... 1871—72 г.”, ст. 72 по 75.
30	15,4	1.545.764	10,4	195	100,0	14.879.943	100,0	Ежег. по сахарн. промышл. за 1881—82 г.”, ст. 340.
30	16,3	3.136.052	12,9	184	100,0	24.345.790	100,0	Ежег. по сахарн. промышл. за 1891—92 г.”, ст. 116—125.
28	16,8	6.744.274	13,9	226	100,0	48.466.482	100,0	Ежег. по сахарн. промышл. за 1901—02 г.”, ст. 252—69.
37	16,1	16.010.350	15,9	230	100,0	100.518.900	100,0	Ежег. по сахарн. промышл. за 1911—12 г.”, ст. 102—259.
23	20,9	457.789	14,9	110	100,0	3.063.645	100,0	В. Ц. Пр.” за 1922 р., № 1—2, ст. 71, стат. І. Мінца та Г. Ліховіцера.
30	17,9	8.402.000	15,8	168	100,0	53.278.000	100,0	За попередніми даними, Лабораторії Цукротресту.
47	23,0	26.000.000	22,6	204	100,0	115.000.000	100,0	Перспективный план... Сахаротреста”, М. 1925 р., ст. 385 та 398.
127,0	—	162,4	—	88,7	—	114,4	—	—

ц-нь недійових, наново побудованих, зруйнованих, що перебувають у консервації чи призначенні до ліквідації, в останніх рядках таблиці поєднано числа для Московщини та „нових” районів, то-що.

На різних коливаннях чисел, оскільки дані взято за окремі випадкові роки, як, прим., зменшення року 1871—72 кількості цукроварень на Чернігівщині, Полтавщині та Московщині (яке сталося раніше та опріч інших чинників звязане з переведенням селянської реформи), роках революційних, тенденціях „Перспективного плана...” й т. ін.—тут не зупиняємося.